

บทที่ ๓

คุณค่าของอิทธิบาท ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาคุณค่าของอิทธิบาท ๔ เพื่อให้ทราบความหมายของคุณค่า ทั้งความหมายของคุณค่าโดยทั่วไป และความหมายของคุณค่าในทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

๓.๑ ความหมายของคำว่าคุณค่า

คุณค่า หมายถึง ลักษณะที่พึงปรารถนา พึงพอใจและพึงประสงค์ สิ่งที่ตอบสนองความปรารถนาได้เป็นสิ่งที่มียุทธศาสตร์ ดังนั้นคุณค่าจึงเป็นสิ่งที่ช่วยให้บรรลุเป้าหมายของมนุษย์เต็มสมบูรณ์คำว่า “คุณค่า” ในภาษาไทย ตามคำนิยามของราชบัณฑิตยสถานหมายถึง สิ่งที่มีประโยชน์หรือมีค่าสูง^{๗๔} ตรงกับภาษาอังกฤษว่า value ซึ่งเป็นคำสำคัญอันดับแรก ๆ ในปรัชญาจริยธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับลักษณะที่แท้จริงและความสำคัญของคุณค่าทั้งเชิงสัจนิยมและสุนทรียศาสตร์^{๗๕} ตามทัศนะทางปรัชญาตะวันตกนั้น มองว่า มีส่วนประกอบและพื้นฐานเดียวกับ “การประเมินค่า” หรือ “valuation” เมื่อนำมาใช้ก็จะมีความรู้สึกสับสนกัน แต่ก็มีการใช้กันอย่างแพร่หลายในวัฒนธรรมร่วมสมัย ไม่เพียงแต่ในทางเศรษฐกิจและทางปรัชญาเท่านั้น แต่ยังใช้เป็นการเฉพาะกับวิทยาศาสตร์ทางสังคมอื่น ๆ และในมนุษยวิทยาด้วย

๓.๑.๑ ความหมายทั่วไป

ความหมาย คำว่า “คุณ” หมายถึง ความดีที่มีประจำอยู่ในสิ่งนั้น ๆ ความเกื้อกูล เช่น รู้คุณ , คำใช้แทนผู้ที่เราพูดถึงด้วยความสุภาพ. คำที่ใช้เรียกนำหน้าบุคคลเพื่อแสดงความยกย่อง เช่น คุณพ่อ, คุณแม่ ส่วนคำว่า “ค่า” แปลว่า คุณประโยชน์ในตัวของสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งคิดเป็นเงินไม่ได้ เช่น ของสิ่งนี้หาค่ามิได้ เมื่อนำคำทั้งสองมาสมาสกัน เป็น คุณค่า หมายถึง ความดีที่ไม่สามารถคิดเป็นเงินได้ ชนิดของคำ เป็นคำนาม ซึ่งเรียกว่านามธรรมลักษณะของคำที่ใช้เฉพาะแห่งเป็นภาษาพูดและภาษาเขียนที่ใช้ได้โดยทั่วไปตัวอย่างการใช้คำ คนที่มีคุณค่า คือคนที่ทำประโยชน์ให้กับตัวเองและส่วนรวมอยู่ตลอดเวลา คุณค่า คือกรอบที่อยู่ภายในตนเองซึ่งทำให้ชีวิตมีความหมายและมีการเข้าไปสู่เป้าหมาย ความเชื่อที่อยู่ภายในจะชักนำและสร้างเสริมความคิด คอยชี้แนะการกระทำ รวมทั้งความสัมพันธ์กับผู้อื่น การรู้จักคุณค่าของตนเองและมีชีวิตอยู่กับคุณค่านั้นจะช่วยพัฒนาตนเองและทำให้ตนเองมีเป้าหมายในการดำรงชีวิต ในสถานการณ์ที่สับสนและผิดพลาด คุณค่าช่วยให้คงไว้ซึ่งความเคารพในตนเองได้ การเริ่มต้นเปลี่ยนแปลงตนเอง มิใช่เพียงแค่อ่านหรือพูดเกี่ยวกับคุณค่า สิ่งแรกที่จะช่วยในการเปลี่ยนแปลง คือ การนำคุณค่ามาถกทอร้อยเรียงให้อยู่ในวิถีชีวิตประจำวันในการสร้างความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกลมกลืน

^{๗๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒ , หน้า ๒๕๓.

^{๗๕} ประภาศรี สีหอำไพ, พื้นฐานการศึกษาทางศาสนาและจริยธรรม, พ.ศ.๒๕๕๓, หน้า ๒๑.

๓.๑.๒ คุณค่าตามความหมายทางพระพุทธศาสนา

คำว่า “คุณค่า” ตามทัศนะทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นผลดีที่ได้รับจากการปฏิบัติ หรือที่เรียกว่า “อรรถะ” หรือ “อานิสงส์” นั้นเอง ดังที่พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้อธิบายความหมายของคำว่า “คุณค่า” ไว้ว่า หมายถึง ราคาที่ได้ หมายถึง ประโยชน์ หมายถึง อานิสงส์ หมายถึง ผลที่เราจะได้รับ นั้นเรียกว่า คุณค่า โดยใจความคือ ประโยชน์หรืออานิสงส์หรือผลที่จะได้รับนั่นเองเรียกว่า คุณค่า^{๗๖} ตามนัยนี้ จะเห็นได้ว่าคุณค่าตามหลักพุทธศาสนาคือการถือเอาประโยชน์จากสิ่งนั้น เช่น คุณค่าของหลักธรรม จะเป็นประโยชน์ต่อตนเอง และบุคคลอื่นก็ต่อเมื่อได้นำเอาหลักธรรมนั้นไปประพฤติปฏิบัติ แต่ถ้าไม่ได้้นำเอาไปปฏิบัติต่อให้ธรรมะนั้นวิเศษขนาดไหนก็ตามจะหาค่าอะไรไม่ได้เลย จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบธรรมะซึ่งเป็นสิ่งประกอบด้วยคุณค่าที่มีอยู่แล้วในโลกนี้ ทรงนำคุณค่าที่พระองค์ค้นพบนั้นมาบอกต่อให้แก่พระสาวก ถ้าพุทธบริษัทปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์แล้ว ก็จะเข้าถึงคุณค่าเหมือนอย่างที่คุณค่าที่พระองค์ทรงค้นพบ โดยที่หลักสำคัญของเรื่องคุณค่าอยู่ที่การปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้ มีปรากฏในโลก ๔ จำพวกเป็นไฉน คือ บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นจำพวก ๑ ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนจำพวก ๑ ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นจำพวก ๑ ผู้ปฏิบัติทั้งเพื่อประโยชน์ตนทั้งเพื่อประโยชน์ผู้อื่นจำพวก ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่ทิ้งอยู่ในป่าช้าไฟติดสองข้าง ตรงกลางเปื้อนคูย ย่อมไม่สำเร็จประโยชน์แก่เครื่องไม้ในบ้าน ทั้งไม่สำเร็จประโยชน์ แก่เครื่องไม้ในป่าฉนั้นใด เรากล่าวบุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ ตนและไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นนี้เปรียบฉนั้น^{๗๗}

แนวคิดเรื่องคุณค่าตามทัศนะทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ ซึ่งมีความจำเป็นต้องทำความเข้าใจอีกว่า อะไรคือประโยชน์ ประโยชน์มีกี่ระดับ มีลักษณะอย่างไร แต่โดยสาระสำคัญแล้ว การปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนทุกประการถือว่าเป็นสิ่งมีประโยชน์ทั้งสิ้น โดยเฉพาะในหลักการดำเนินชีวิตนั้น หากจะกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่ การดำเนินชีวิตตามทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นลักษณะของการดำเนินชีวิตที่มีเป้าหมายแน่ชัด เป็นทางที่ต้องดำเนินด้วยปัญญา จึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ คือ เริ่มด้วยความเข้าใจปัญหาของตนและรู้จุดหมายที่จะเดินไป โดยมีความรู้และความมีเหตุผลเป็นแนวทางแห่งการรู้เข้าใจ ยอมรับและกล้าเผชิญกับความจริง กล้าที่จะจัดการกับชีวิตของตนเองโดยตนเอง โดยไม่ต้องคอยหวังพึ่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์หรือฤทธาณาภาพดลบันดาลจากภายนอก ท่าทีแห่งความมั่นใจเช่นนี้แหละคือลักษณะอย่างหนึ่งของความเป็นทางสายกลาง^{๗๘}

ในบทที่ ๓ นี้จะได้กล่าวถึงคุณค่าของอิทธิบาท ๔ ที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยจะกล่าวถึงคุณค่าต่อการบรรลุพระโสดาบัน การบรรลุพระสกทาคามี การบรรลุพระอนาคามี และการบรรลุพระอรหันต์ ตามลำดับ ดังนี้ ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดว่า บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็น

^{๗๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), “คุณค่าของการปฏิบัติธรรม,” ออนไลน์, www.bloggang.com/viewdiary.php?id=jummaip&month=04-2007&date=14&group=9&gblog=339.

^{๗๗} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๕/๒๔๕.

^{๗๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พ.ศ. ๒๕๔๒ หน้า ๕๘๓.

พระอริยบุคคลนั้น จะต้อง ละสังโยชน์ คือ กิเลสเป็นเครื่องมัดสรรพสัตว์ไว้กับทุกข์พร้อมไปกับความเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งละสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ได้แก่ เห็นรูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ เป็นตัวตน มีความเที่ยงยั่งยืน เป็นต้น

๒. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจ ในเรื่องการเวียนว่าย ตายเกิด เรื่องกรรมดี กรรมชั่วมีผลจริงหรือไม่ เป็นต้น

๓. สลัปปัตตปรามาส คือ ความถือมั่นศิลปพรต ได้แก่ ความถือมั่นรักษาศีลพรต โดยสักว่าทำตามกันไปอย่างมกมาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ก็อาศัยศีลและวัตรเท่านั้น

๔. กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม ได้แก่ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

๕. พยาบาท คือ ความยินร้าย ได้แก่ ความกระทบกระทั่งใจ หรือความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เป็นต้น

๖. รูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน ได้แก่ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดในรูปภพ เป็นต้น

๗. อรูปราคะคือความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน ได้แก่ ความติดใจ หรือความปรารถนาอยากเกิดในอรูปภพ เป็นต้น

๘. มานะ คือ ความถือตัว ได้แก่ ความสำคัญตนว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เป็นต้น

๙. อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ได้แก่ความที่จิตสั่นส่าย หรือจิตวอกแวก เป็นต้น

๑๐. อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง ได้แก่ ความหลง หรือความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง ในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นต้น การละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปัตตปรามาสกามฉันทะและ พยาบาท เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ ขึ้นหยาบ เรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์การละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะอรูปราคะมานะอุทธัจจะและอวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องสูงชั้นละเอียดเรียกว่า อุทธรัมภาคิยสังโยชน์

๓.๒ คุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อการบรรลุพระโสดาบัน

การศึกษาคุณค่าของอิทธิบาท ๔ กับการบรรลุพระโสดาบันนั้น ผู้วิจัยจักได้ยกความหมายของคำว่า พระโสดาบัน ขึ้นมาเสียก่อนว่า พระโสดาบันนั้นหมายถึงบุคคลเช่นไร และจักได้ยกตัวอย่างและประวัติความเป็นมาว่าในสมัยพุทธกาลนั้นว่าสาวก รูปใดนำหลักธรรมอันทรงคุณค่า คือ อิทธิบาท^{๗๙} ๔ ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในการบรรลุธรรมบ้าง

พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสสมรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง คือ ปฏิบัติถูกต้องตามรอยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์^{๘๐} ได้ ๓ อย่าง คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสลัปปัตตปรามาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่าโสดาปัตติมรรค ระดับผล เรียกว่าโสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระ

^{๗๙} พ.อ. (ไทย) ๒๕/๕๑/๒๗๙-๒๘๐.

^{๘๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๗/๑๐๑.

โสดาบันนี้ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ชาติ พระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน^{๔๑} หมายถึงพระโสดาบันผู้มีพีชคืออัตภาพเดียว คือเกิดอีกครั้งเดียว ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒) โกลังโกละโสดาบัน หมายถึงพระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ ๒ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำ คือ เกิดในตระกูลที่มีโภคสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน หมายถึงพระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสสมรค ๓ เบื้องสูงเมื่อจะเกิด ในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ไม่เกิด ๗ ครั้ง ก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

ตัวอย่างกรณีศึกษาชีวิตประวัติพุทธสาวกที่ได้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งได้นำหลักธรรม คือ อิทธิบาท ๔ มาปฏิบัติและได้สำเร็จประโยชน์ตามความประสงค์ คือ บรรลุพระโสดาบัน ดังนี้

๓.๒.๑ การบรรลุโสดาบันของพระอานนท์

เจ้าชายอานนท์ออกบวชพร้อมกับเจ้าชายศากยะท่านอื่น ๆ คือ เมื่อบวชได้ไม่นานเจ้าชายองค์อื่น ๆ สำเร็จเป็นพระอรหันต์ คงเหลือที่พระอานนท์กับพระเทวทัตเท่านั้นที่ยังไม่บรรลุเป็นพระอรหันต์ สำหรับพระอานนท์ได้บรรลุธรรมเบื้องต้นคือพระโสดาบันเท่านั้น เนื้อความในคัมภีร์บันทึกไว้ว่า พระอานนท์บรรพชาในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ฟังธรรมกถาในสำนักของท่านพระปุลณณมานินบุตร แล้วตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล

ท่านพระอานนท์เถระคำนึงถึงคำสอนที่ท่านพระปุลณณมานินบุตรได้เทศน์โปรดท่านในครั้งนั้นท่านจึงเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วกล่าวว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำท่านพระอานนท์แล้ว ท่านพระอานนท์ จึงได้กล่าวว่า เนื้อความในคัมภีร์ว่า^{๔๒}

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านพระปุลณณมานินบุตรมีอุปการะมากแก่พวกเราผู้เป็นภิกษุใหม่ ท่านกล่าวสอนพวกเราด้วยโอวาทอย่างนี้ว่า ‘ท่านอานนท์ เพราะถ้อยมัน ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถ้อยมัน ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี เพราะถ้อยมันอะไร ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถ้อยมันอะไร ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี คือ เพราะถ้อยมันรูป ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถ้อยมันรูป ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี เวทนา สัญญา สังขาร เพราะถ้อยมันวิญญูณ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถ้อยมันวิญญูณ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี

ท่านอานนท์ สตรีหรือบุรุษแรกฐัน ผู้ชอบแต่งตัว มองดูเงาหน้าของตนในกระจกหรือภาชนะน้ำที่ใสสะอาดบริสุทธิ์ เพราะอาศัยกระจกหรือภาชนะน้ำนั้นจึงเห็น เพราะไม่อาศัยจึงไม่เห็น แม้ฉันใด ข้อนี้อีกฉันนั้นเหมือนกัน เพราะถ้อยมันรูป ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถ้อยมันรูป ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี เวทนา สัญญา สังขาร เพราะถ้อยมันวิญญูณ ตัณหา มานะ

^{๔๑} อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕.

^{๔๒} ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๓-๘๔/๑๔๒-๑๔๓.

ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถือนันวิญญูณ ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ ท่านอานนท์ ท่านจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง’ ‘ไม่เที่ยงขอรับ’ ‘เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณเที่ยงหรือไม่เที่ยง’ ‘ไม่เที่ยงขอรับ’ ‘เพราะเหตุนั้นแล ฯลฯ พระอริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ฯลฯ รู้ชัดว่า ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านพระปุลณมนตานีบุตรเป็นผู้มีอุปการะมากแก่พวกเราผู้เป็นภิกษุใหม่ ท่านสอนพวกเราด้วยโอวาทนี้ เพราะพึงธรรมเทศานี้ของท่านพระปุลณมนตานีบุตรพระอานนท์จึงได้บรรลุธรรม” เป็นพระโสดาบัน

ในอานันตสูตร ก็มีข้อความกล่าวถึงการบรรลุธรรมของพระอานนท์ไว้เช่นกันว่า

ท่านพระปุลณมนตานีบุตรมีอุปการะมากแก่เราผู้เป็นภิกษุใหม่ ท่านกล่าวสอนเราด้วยโอวาทอย่างนี้ว่า เพราะถือนัน ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถือนัน ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี เพราะถือนันอะไร ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถือนันอะไร ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี คือ เพราะถือนันรูป ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถือนันรูป ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี เวทนา สัญญา สังขาร เพราะถือนันวิญญูณ ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถือนันวิญญูณ ตัณหา มานะ ทูลทูลว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี

ท่านพระปุลณมนตานีบุตรเป็นผู้มีอุปการะมากเพราะพึงธรรมเทศานี้ของท่านพระปุลณมนตานีบุตร ผมจึงได้บรรลุธรรม”^{๘๓}

จากเนื้อความในคัมภีร์ สรุปความว่าเพราะถือนัน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ จึงมี ตัณหา มานะ ทูลทูลว่าเป็นเรา เพราะไม่ถือนันรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ จึงไม่มี ตัณหา มานะ ทูลทูลว่าเป็นเรา รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ ไม่เที่ยง เมื่อพระอานนท์รับฟังแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ รู้ชัดอย่างนี้ กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีกแล้ว หลังจากได้ฟังธรรม พิจารณาเห็นตามเป็นจริง พระอานนท์ได้บรรลุโสดาปัตติผล และจากการรับฟังพระธรรมเทศนาของพระปุลณมนตานีบุตรนั้น ทำให้พระอานนท์เกิดปัญญาคือวิมังสา กล่าวคือวิมังสาให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิตนี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิหรือวิมังสาสมาธิปานสังขาร^{๘๔}

๓.๒.๒ จากเรื่องที่กล่าวมามีข้อพิจารณาคุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อพระอานนท์ได้ดังนี้

๑) คุณค่าของฉันทะ คือความพอใจ ประเด็นแรกท่านพระอานนท์พุทธอนุชาได้พอใจในคำสอนของพระพุทธเจ้าก็เกิดฉันทะ คือความพอใจ เมื่อเกิดฉันทะ คือ ความพอใจแล้วมีความปรารถนาออกบวช การที่จะกระทำสิ่งใดให้เกิดผลนั้นอันดับแรกก็คือความพอใจในสิ่งนั้น ๆ ก่อนเมื่อเรามีความพอใจในเรื่องนั้น ๆ เช่น การทำงาน การศึกษาเล่าเรียน เป็นต้นเมื่อได้กระทำสิ่งนั้นลงไป แล้วผลที่ออกมา ก็จะเป็นผลดี ถ้าขาดความพอใจเสียแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการกระทำอันใดก็ไม่เกิดผล เพราะขาดการเริ่มต้นที่ดี คือ ความพอใจนั่นเอง เช่นเดียวกันกับท่านพระอานนท์นั้นเป็นผู้มีความพอใจในธรรม ชอบใจในธรรมของพระพุทธเจ้า จึงได้ออกบวชในฐานะที่ท่านเป็นเจ้าชายศากยะพร้อมด้วยเจ้าชายรูปอื่น ๆ ประเด็นนี้ชี้ให้เห็นคุณค่าฉันทะ คือความพอใจเพราะเป็นก้าวแรกของความสำเร็จ เป็นพื้นฐานแรกที่ดีมาก

๒) คุณค่าของวิริยะ คือความเพียรพยายาม เมื่อท่านได้บวชแล้วท่านพระอานนท์นั้นท่านมีวิริยะ คือความพากเพียร ในองค์ธรรมนี้สืบเนื่องมาจากความพอใจ คือ ฉันทะ เมื่อมีความพอใจ

^{๘๓} ส.ช (ไทย) ๑๗/๘๓/๑๔๒

^{๘๔} ที.ม.(ไทย) ๑๐/ ๒๘๗/ ๒๑๘.

แล้วความเพียรพยายามก็เกิดขึ้นตามมา ความเพียรพยายามนี้เป็นสิ่งสำคัญมากเพราะว่าเราจะกระทำสิ่งใดก็ได้แล้วแต่ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเล่าเรียน การประกอบกิจการหรือการพัฒนาสิ่งใดก็ตามที่ไม่สามารถที่จะประสบความสำเร็จได้ถ้าขาดความเพียรพยายาม ความเพียรนั้นตรงกันข้ามกับความเกียจคร้าน หมายถึง การกระทำที่ติดต่อไม่ขาดตอน เป็นระยะยาว จนประสบความสำเร็จ ในพระบาลีท่านกล่าว ว่า วิริเยน ทุกขมจเจติ แปลว่า บุคคลจะพ้นความทุกข์ได้เพราะความเพียร^{๘๕} ซึ่งคำนี้ มีความหมายของ ความกล้าหาญเจืออยู่ด้วยส่วนหนึ่ง พระอานนทนั้นก็เช่นกัน ท่านมีความเพียรเป็นเลิศจนสำเร็จเป็นพระโสดาบัน ภายหลังต่อมาท่านได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าได้รับเอตทัคคะ เป็นผู้มียิทธิ คือ ความเพียร

๓) คุณค่าของจิตตะ คือความเอาใจฝักใฝ่ ในประเด็นที่ ๓ นี้ เป็นองค์ธรรมที่สำคัญมากเพราะว่า เป็นกระบวนการที่ชี้ประเด็นทางด้านจิตใจ คนเรานั้นมีส่วนประกอบอยู่ ๒ อย่าง คือ รูป กับนาม หรือ กายกับใจ ใจของเราจะเป็นผู้สั่งให้กายเราทำสิ่งต่าง ๆ หมายความว่าจิตเป็นนายกาย เป็นบ่าวนั่นเอง ทุกสิ่งอย่างสำเร็จได้ด้วยใจซึ่งในข้อธรรมนี้กล่าวถึงคือ จิตตะ แปลว่าความตั้งใจ หมายถึง ความไม่ทอดทิ้งธุระในกิจที่ทำไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเล่าเรียน หรือการทำงาน ก็ดี เมื่อมีใจจดจ่อมั่นคง การศึกษาเล่าเรียนและการทำงานย่อมสำเร็จ คำนี้ รวมความหมายของคำว่า สมาธิ อยู่ด้วยอย่างเต็มที่ พระอานนทนั้นก็เช่นกัน ท่านมีจิตใจที่มั่นคงมีสติมีสมาธิ รอบคอบและมีความตั้งใจจริงในคำสอนของพระพุทธเจ้า ในความหนึ่งได้กล่าวว่าภิกษุทั้งหลายมีฉันทามติมอบหมายให้พระอานนทเถระรับหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐากตลอดกาลเป็นนิรันดร์ ด้วยเห็นว่าท่านเป็นผู้มีสติปัญญา ขยันอดทน รอบคอบ และเป็นพระญาติใกล้ชิด ย่อมจะทราบพระอัธยาศัยเป็นอย่างดี เพราะว่าท่านมีสติปัญญาและมีความตั้งใจที่ดีนั่นเอง

๔) คุณค่าของวิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญ ๔ ประเด็นธรรมสุดท้าย คือ วิมังสา แปลว่า ความพิจารณาใคร่ครวญ ความหมายนี้ตรงกันกับคำว่าการใช้ปัญญาสอบสวนนั่นเอง การที่เรา นั้นจะกระทำสิ่งใดก็ต้องมีปัญญา ถ้าขาดปัญญาคือการพิจารณาใคร่ครวญแล้ว ความผิดพลาดก็ย่อมเกิดขึ้น วิมังสาธรรมนี้ ได้แก่การใช้ปัญญาพิจารณา หมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนเกินเลยบกพร่องหรือขัดข้องเป็นต้น ในกิจที่ทำ รู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนมีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไรก็คิดพิจารณาทดสอบไป หมายถึง ความสอดส่องในเหตุและผล ผลแห่งความสำเร็จ เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ ให้ลึกซึ้งยิ่ง ๆ ขึ้นไปตลอดเวลา คำนี้ รวมความหมายของคำว่าปัญญาไว้อย่างเต็มที่ เช่นเดียวกับท่านพระอานนทท่านใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองในข้อธรรมกา ที่พระปุลณณมานันได้ทรงให้โอวาทในที่สุดท่านก็สำเร็จเป็นพระโสดาบัน

สรุปความได้ว่า คุณค่าของอิทธิบาท ๔ ประการ จากการยกตัวอย่างที่พระอานนทได้ปฏิบัติมา เกิดจากการที่ท่านได้ฟังโอวาทจากพระปุลณณมานัน ท่านเป็นผู้ที่มีสติปัญญาย่อมมี ฉันทะ คือความพอใจในธรรม มีวิริยะ คือ ความเพียรในการปฏิบัติธรรม มีจิตตะ คือ ความตั้งใจจดจ่อในธรรม และมีวิมังสา คือ การพิจารณาใคร่ครวญด้วยปัญญา ท่านก็ได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน ในคราวที่ท่านขอพรจากพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าข้อหนึ่งว่า “ถ้าพระองค์แสดงพระธรรมเทศนาเรื่องใดในที่ลับหลังข้าพระองค์ขอได้โปรดตรัสพระธรรมเทศนาเรื่องนั้น แก่ข้าพระองค์อีกครั้ง” ซึ่งแสดงให้เห็น

^{๘๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

ถึงความพอใจในสัทธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมาก และครั้งที่ท่านพระอานนท์มีความเพียรพยายามในการที่จะบรรลุธรรมขั้นสูง และพระพุทธเจ้าทรงยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งปวงถึง ๕ ประการ ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของหลักธรรม คืออิทธิบาท ๔ ประการ การทำงาน การศึกษาเล่าเรียนและการพัฒนาต่าง ๆ ก็เช่นกัน ถ้าใครได้น้อมนำเอาหลักธรรมนี้ไปประพฤติแล้ว ย่อมสำเร็จประโยชน์ตามความประสงค์อย่างไม่เหลือวิสัย

๓.๒.๓. การบรรลุโสดาบันของธิดาช่างทอหูก

เรื่องเริ่มต้นที่เมืองอาฬาวี ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในเจดีย์ชื่อว่าอัคคาหะ ทรงปรารภ ถึงธิดาของนายช่างทอหูก^{๘๖} ความว่าโดยพระพุทธองค์เสด็จไป ณ เมืองอาฬาวีได้สอนการเจริญมรณานุสสติแก่ชาวเมือง คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นที่ประทับใจแก่ชาวเมืองเป็นอันมาก พระพุทธเจ้าตรัสว่าจงเจริญมรณานุสสติอย่างนี้ว่า ชีวิตของเราไม่ยั่งยืนความตายของเราเป็นสิ่งยั่งยืนแน่นอนเราพึงตายเป็นแน่ ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุด ชีวิตของเราไม่เที่ยงความตายเป็นของเที่ยง มรณะอันชนทั้งหลายไม่เจริญแล้วในการที่สุด ชนทั้งหลายนั้นย่อมถึงความสะดุ้งกลัวร้องอย่างขาดกลัวอยู่ ก่อนตายเหมือนบุรุษเห็นอสรพิษแล้วกลัวฉะนั้น ส่วนมรณานุสสติอันชนทั้งหลายได้เจริญแล้วชนทั้งหลายนั้นย่อมไม่สะดุ้ง ในกาลที่สุดดุจบุรุษเห็นอสรพิษแต่ไกลเที่ยว แล้วเอาท่อนไม้เขี่ยทิ้งไปยืนอยู่ฉะนั้น ชาวเมืองเมื่อได้ฟังธรรมของพระองค์รู้สึกประทับใจโดยเฉพาะธิดาช่างทอหูก เมื่อได้ฟังธรรมแล้วเธอได้นำไปประพฤติปฏิบัติเจริญมรณานุสสติทุกวัน เป็นเวลา ๓ ปี ตลอดทั้งกลางวัน กลางคืน จนกระทั่งพระพุทธเจ้าเสด็จกลับมาที่เมืองอาฬาวีอีกครั้ง นางดีใจมากและตั้งใจจะรีบไปฟังธรรมพระพุทธเจ้าอีกครั้ง แต่พ่อของนางขอให้ช่วย (กรอด้าย) ทอหูก่อนนางจึงต้องอยู่ช่วยพ่อทำงานจนเสร็จ

พระพุทธเจ้าเมื่อประทับ ณ ที่แสดงธรรม พระองค์ทรงประทับโดยยังไม่ตรัสธรรมเทศนาแต่อย่างใด รอจนกระทั่งลูกสาวของช่างทอหูกเดินทางมาถึง เมื่อนางเดินทางมาถึง พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถามลูกสาวช่างทอหูกว่า

“เธอมาจากไหน” เธอตอบว่า “ไม่ทราบพระเจ้าค่ะ” พระองค์จึงตรัสถามใหม่ว่า “เธอจะไปไหน เธอก็ตอบว่า “ไม่ทราบพระเจ้าค่ะ” พระพุทธเจ้าถามต่อไปว่า “เธอไม่ทราบหรือ” เธอตอบว่า “ทราบพระเจ้าค่ะ” พระองค์ถามต่อไปว่า “เธอทราบหรือ” เธอตอบว่า “ไม่ทราบพระเจ้าค่ะ” พ่อเธอตอบแบบนี้ ชาวเมืองทั้งหลายต่างกล่าวหาว่า นางล้อเลียนพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงห้ามเขาเหล่านั้น แล้วให้เธออธิบายคำตอบ”

๑) เธอมาจากไหน หนูไม่ทราบก่อนเกิด หนูไม่ทราบว่าหนูมาจากไหน

๒) เธอจะไปไหน หนูไม่ทราบตายแล้วหนูไม่ทราบว่าหนูจะไปไหน

๓) เธอไม่ทราบหรือ หนูทราบหนูทราบว่าหนูต้องตายแน่

๔) เธอทราบหรือ หนูไม่ทราบหนูไม่ทราบว่าหนูจะตายเมื่อไหร่

เพียงแค่อถามปัญหา ๔ ข้อ แต่อาศัยที่เธอระลึกถึงความตายไว้เป็นปกติ เธอจึงได้บรรลุพระโสดาปัตติผลเป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

^{๘๖} พ.ุ.อ.(ไทย) ๔๒/๒๓/๒๔๕-๒๕๒.

๓.๒.๔ จากเรื่องที่กล่าวมามีข้อพิจารณาคุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อธิดาช่างทอหูกได้ดังนี้

ข้อที่ ๑ คุณค่าของฉันทะ คือความพอใจ เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนา นางเกิดฉันทะ คือความพอใจในธรรมที่ได้สดับมาแล้วน้อมนำคำสอนนั้นมาเจริญ คือการเจริญมรณานุสสติพิจารณาความตายที่จะพึงมีแก่สัพพสัตว์ทั้งหลายการที่คนเรามีฉันทะ คือ ความพอใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น การศึกษาเล่าเรียน การทำงานต่าง ๆ ก็ดี เมื่อกระทำลงไปแล้วผลออกมาจะทำให้คนนั้นสำเร็จประโยชน์เสมอ เช่นเดียวกันกับธิดาช่างทอหูกนี้ ซึ่งนางมี ฉันทะ คือความพอใจในธรรมที่ได้ฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรกแล้วเกิดความพอใจในธรรมที่ได้ฟังนั้น แล้วได้นำคำสอนนั้นมาเจริญสติตนเอง ในที่สุดนางก็ได้ดวงตาเห็นธรรม

ข้อที่ ๒ คุณค่าของวิริยะ คือความเพียรพยายาม เมื่อนางมีฉันทะ คือความพอใจแต่เริ่มแล้ว ความขยันหมั่นเพียรก็ตามมา นางเพียรประพฤติเจริญมรณานุสสติ ๓ ปีตลอดทั้งกลางวันกลางคืน นางดีใจมากและตั้งใจจะรีบไปฟังธรรมพระองค์ท่าน แม้ว่าการที่จะได้ฟังธรรมในครั้งนี้ ๒ นี้จะมีอุปสรรคและปัญหาขัดขวางนางอยู่ในเรื่องหน้าที่การงาน แต่ด้วยนางมีความพอใจในธรรมแต่ต้น นางก็เพียรทำให้ปัญหานั้น แม้ว่าพ่อขอให้ช่วยทอหูกก่อนนางจึงต้องอยู่ช่วยพ่อทำงานจนเสร็จ นางก็เพียรพยายามทำงานนั้นให้เสร็จ เพื่อที่จักได้ไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า การที่นางได้ใช้ความพยายามนี้เอง แสดงถึงควมมีวิริยะอุตสาหะพากเพียรในการที่ทำงานนั้นให้สำเร็จ เมื่อทำงาน (กรอด้วย)เสร็จแล้วนางก็ได้ไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าสนใจ

ข้อที่ ๓ คุณค่าของจิตตะ คือความเอาใจฝักใฝ่ ข้อคิดพิจารณาในข้อที่ ๓ นี้เมื่อนางมีความพอใจแต่เริ่มต้นแล้ว มีความเพียรพยายาม ธรรมที่ทรงคุณค่าข้อนี้ คือ จิตตธรรม คือความตั้งใจจดจ่อ นางมีใจจดจ่อและตั้งใจในธรรมครั้งที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าครั้งแรก และได้น้อมนำคำสอนนั้นมาพิจารณา คือ เจริญมรณานุสสติตลอดระยะเวลาจนถึง ๓ ปี ซึ่งการมุ่งมั่นตั้งใจในธรรมนั้น ไม่ใช่เรื่องที่จะกระทำให้เกิดได้ทุกคนไม่ แต่ด้วยความศรัทธาในสัทธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อได้ฟังธรรมครั้งแรกนางก็เกิดพอใจในธรรมที่ฟังนั้น และมีความเพียรในการพิจารณาธรรมพร้อมด้วยมีความตั้งใจจริง แม้ว่านางอายุน้อยอยู่ ฟังธรรมครั้งแรกอายุ ๑๓ ปี จากนั้นได้น้อมนำคำสอนจากพระพุทธเจ้านั้นมาเจริญและพิจารณาเป็นเวลาถึง ๓ ปี นางได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีกเป็นครั้งที่ ๒ อายุของนางก็ ๑๖ ปี ความตั้งใจมั่นนั้นจิตจะเป็นสมาธิ คือ จิตใจที่จดจ่อในเรื่องนั้นอย่างมั่นคงการได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีกครั้ง และครั้งที่ ๒ นั้นมีผลทำให้นางได้ดวงตาเห็นธรรม นี้แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจอันแน่วแน่ คนเรานั้นถ้ามีธรรม คือจิตตธรรม ความตั้งใจนี้แล้ว ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา หรือการประกอบกิจการใด ๆ แล้วย่อมสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี เพราะมีความตั้งใจมั่น ดังเช่นธิดาช่างทอหูกนี้เป็นตัวอย่าง

ข้อที่ ๔) คุณค่าของวิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญ ในแง่คิดพิจารณาในข้อที่ ๔ นี้ ในหลักธรรมข้อสุดท้ายเรียกว่าวิมังสาธรรม หมายถึง การพิจารณาใคร่ครวญหรือปัญหาสอบสวนนั่นเอง นางได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งที่ ๒ นี้ นางอายุได้ ๑๖ ปี ถือว่าเป็นสาวนางถามปัญหา ๔ ข้อ แต่อาศัยที่เธอระลึกถึงความตายไว้เป็นปกติ นี้แสดงถึงการมีวิมังสา คือ การพิจารณาใคร่ครวญในธรรมจากพระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถามการพิจารณาใคร่ครวญนั้นในศัพท์ของวิมังสาธรรมนั้น คือ การใช้ปัญหาสอบสวนไตร่ตรอง หมายความว่า แยกแยะเหตุและผลด้วยปัญญาอันชอบในธรรม หรือจะเรียกอีกศัพท์หนึ่งคือ โยนิโสมนสิการ ในที่สุดนางก็ได้สำเร็จพระโสดาบันเป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ในหัวข้อธรรมนี้บ่งบอกถึงคุณค่าของธรรม คือปัญญา ในการประกอบอาชีพการงาน การศึกษาเล่า

เรียนก็เช่นกัน ถ้าได้น้อมนำหลักธรรมคือ วิมมังสาธรรม หมายความว่า พิจารณาใคร่ครวญให้รอบคอบ แล้วสิ่งนั้นจะสำเร็จประโยชน์ไปได้ด้วยดีไม่มีข้อบกพร่อง และเป็นปัจจัยให้ได้ดวงตาเห็นธรรมเหมือนธิดาช่างหูกดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ด้วยเหตุดังที่ได้กล่าวมานี้ ลูกสาวช่างทอหูกซึ่งอายุเพียง ๑๓ ปีเท่านั้น มีโอกาสไปฟังธรรมด้วย รู้สึกซาบซึ้งในพระธรรมเทศนาจึงเจริญมนานุสติเสมอมา นี่แสดงถึงความมี ฉันทะ คือความพอใจในธรรม จนเวลาล่วงไปถึงสามปีล่วงแล้ว นางก็ยังเจริญมนานุสติ ถ้ามีโอกาสก็จักได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีก เมื่อเวลาล่วงเลยมาถึงในเวลา พระพุทธเจ้าก็เสด็จไปโปรดชาวเมืองอาฬวีกครั้งเพื่อโปรดธิดาช่างทอหูก เนื่องจากทรงทราบในข่ายพระญาณว่า กุมาริกานี้ได้เจริญมนานุสติ มา ๓ ปีแล้ว นับแต่ได้ฟังพระธรรมเทศนาที่เมืองอาฬวีกครั้งที่ได้เสด็จมาจำพรรษาที่ ๑๖ พระพุทธเจ้า แต่บังเอิญพอถึงวันจะไปฟังธรรม บิดานางได้สั่งนางให้กรอด้ายหลอดให้ได้จำนวนหนึ่ง แล้วให้นำไปส่งที่โรงทอผ้าเพื่อจะทอผ้าให้สำเร็จในวันนั้น

นางตัดสินใจจะกรอด้ายให้เสร็จก่อนแล้วจึงจะไปฟังธรรม นี่แสดงถึงความมี(วิริยะ คือ ความเพียรอันประกอบไปด้วยกุศลในการทำกิจให้เสร็จ และมี(จิตตะ คือ มีใจจดจ่อในการทำงานให้สำเร็จลุล่วงเพื่อที่จะได้ไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ธิดาช่างหูกนั้นได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า เมื่อจบพระธรรมเทศนา กุมาริกานั้นก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล ในขณะที่สนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้านั้น นางมีวิมังสา คือ การพิจารณาใคร่ครวญในธรรม จึงได้บรรลุพระโสดาบันเป็นอริยบุคคลขั้นแรกในทางพระพุทธศาสนา

สรุปความว่า หลักอภิยาธ ๔ ที่ได้รับและนำไปประพฤติปฏิบัติ ก็จะสามารถประสบความสำเร็จและพัฒนาให้ดีขึ้น และเจริญขึ้นทั้งทางด้านการทำ การงาน การศึกษาเล่าเรียน และการปฏิบัติธรรม อนึ่ง ในหลักธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ย่อมเกี่ยวเนื่องกัน หมายความว่าฉันทะ คือความพอใจที่จะกระทำในสิ่งนั้น ในฐานะเป็นสิ่งที่ตนถือว่าดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้ ข้อนี้เป็นกำลังใจอันแรก ที่ทำให้เกิดคุณธรรมข้อต่อไป คือ วิริยะคือความเพียรพยายามที่จะทำสิ่งนั้นให้สำเร็จ จิตตะ คือมีใจจดจ่อตั้งใจมุ่งมั่นที่จะทำสิ่งนั้นให้สำเร็จผล วิมังสา คือ การพิจารณาใคร่ครวญด้วยปัญญา ทุกข้อก็เกิดขึ้นตามมาด้วย เช่นเดียวกันกับธิดาช่างหูกนี้ได้นำหลักธรรมนี้มาน้อมนำปฏิบัติกล่าวคือ นางมีใจรัก (ฉันทะ) พากเพียรทำ (วิริยะ) เอาใจฝึกฝน (จิตตะ) ใช้ปัญญาสอบสวน (วิมังสา) ในที่สุดผลสำเร็จก็เกิดขึ้น นางก็ได้เป็นพระโสดาบันนับเป็นสิ่งที่มีความค่าอย่างยิ่ง

๓.๓ คุณค่าอภิยาธ ๔ ต่อการบรรลุพระสัททาคามี

การบรรลุธรรมระดับที่ ๒ เรียกว่า พระสัททาคามี หมายถึงผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล พอประมาณในสมาธิ และปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาส ให้หมดสิ้นไป และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่าสัททาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่าสัททาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสัททาคามี พระอริยบุคคลระดับพระสัททาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ^{๘๗} คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่าง

^{๘๗} อภ.ก.อ.(ไทย) ๘๐/๔๒๖-๔๒๗/๔๑๘-๔๒๔.

^{๘๘} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๔๙ ๕๗๒.

เด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะโมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท คือ

๑) อริะ ปัตวา อริะ ปรนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานในโลกนี้เอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว จุตีไปเกิดในเทวโลกแล้วจุตีจากเทวโลกมาเกิดในโลกมนุษย์นี้ บรรลุเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

๒) ตัตถะ ปัตวา ตัตถะ ปรนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานใน เทวโลก หมายถึงบางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว ก็กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๓) อริะ ปัตวา ตัตถะ ปรนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง หมายถึงบางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้วจุตีไปเกิดในเทวโลกแล้วได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๔) ตัตถะ ปัตวา อริะ ปรนิพพายี คือผู้บรรลุในโลกนี้แล้วเกิดในโลกนี้จึง ปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกแล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๕) อริะ ปัตวา ตัตถะ นิพพัตตวา อริะปรนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วไปบังเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้วกลับมาเกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน หมายถึงบางท่านเป็นเทวดา สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกจุตีมาปฏิสนธิในโลกมนุษย์ แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๓.๓ ๑ การบรรลุสกทาคามีของนางสุมนาเทวี

คำว่า สกทาคามี แปลว่า ผู้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกหนึ่งครั้ง ในบรรดาพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภทนั้น พระสกทาคามีเป็นพระอริยบุคคล เพราะพระพุทธานุชาตว่า พระสกทาคามีละสังขโยชน์ได้ ๓ เหมือนพระโสดาบัน เพียงแต่ทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงไป โดยในคัมภีร์บันทึกไว้ว่า ในครั้งพุทธกาลมีเศรษฐีท่านหนึ่งที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ อนาถบิณฑิกเศรษฐี มีลูกสาวชื่อว่า สุมนาเทวี^{๘๙} ปรากฏว่า เศรษฐีผู้พ่อบรรลุเป็นพระโสดาบัน แต่ลูกสาวบรรลุคุณธรรมสูงกว่าคือเป็นพระสกทาคามี

ต่อมาไม่นาน เธอก็ล้มป่วยลงจนกระทั่งอาการหนัก ท่านเศรษฐีได้ทราบข่าวก็ไปเยี่ยมลูกสาวถามอาการด้วยความเป็นห่วงว่า “เป็นอย่างไรบ้างลูก” ลูกสาวก็ตอบแปลกประหลาดมากบอกว่า “ไม่เป็นอะไรมากหรอก น้องชาย” เมื่อลูกสาวตอบอย่างนั้น สร้างความสงสัยให้กับเศรษฐีเป็นอย่างมาก จึงถามว่า “เจ้าสติยังดีอยู่หรือเปล่า ลูกเอ๋ย” ลูกสาวก็ตอบว่า “เรายังสติดีอยู่ น้องชาย” ถามอะไรก็ตอบโดยเรียกพ่อน้องชาย เสร็จแล้วก็ขาดใจตายไปเลย ทำเอาพระโสดาบันคืออนาถบิณฑิกเศรษฐี ขนาดบรรลุเป็นโสดาบันทนไม่ไหว ร้องไห้ร้องไห้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลบอกว่า “ลูกสาวหม่อมฉันนี่ดีเหลือเกินเลี้ยงดูพระสงฆ์ แต่ทำไมเวลาจะขาดใจตายเธอขาดสติ” พระพุทธเจ้าก็รับสั่งถามเรื่องราวทั้งหมด ท่านเศรษฐีก็เล่าเรื่องให้ฟัง พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงอธิบายว่า “สุมนาเทวีผู้เป็นลูกสาวของเธอนั้นไม่ได้ขาดสติ แต่โดยภูมิธรรมเธอเป็นเหมือนพี่สาวของท่าน ท่านเป็นโสดาบัน ลูกสาวเป็น

^{๘๙} พ.ุ.อ.(ไทย) ๔๐/๑๑/๒๐๓-๒๐๘.

สภากาฬมี ลูกสาวก็ย่อมมีคุณธรรมเหนือกว่าท่าน เพราะฉะนั้นเหมาะสมแล้วที่เธอจะเรียกท่านผู้เป็นพ่อว่าน้องชาย”

๓.๓ ๒ จากเรื่องที่กล่าวมามีข้อพิจารณาคุณค่าอิทธิบาท ๔ ตอนางสมุณาเทวีได้ดังนี้

ข้อที่ ๑ คุณค่าของฉันทะ คือความพอใจที่นำไปประพฤติปฏิบัติ ย่อมส่งผลให้ผู้นั้นได้ความสำเร็จประโยชน์ตามที่ได้ตั้งใจไว้ บุคคลที่จะได้ยกมาเป็นตัวอย่างความสำเร็จนี้ คือ นางสมุณาเทวี บุตรสาวของ อนาคตบัณฑิตเศรษฐี มีความพอใจในธรรม เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าครั้งแรกก็สามารถทำให้นางนั้นได้ดวงตาเห็นธรรม คือ บรรลุพระสภากาฬมี อริยบุคคลขั้นนี้เป็นที่น่าสนใจ คือ ละสังโยชน์ได้ ๓ เหมือนพระโสดาบันและสามารถทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงไปได้อีกด้วย นี่เป็นผลจากความพอใจของนางทำให้ได้ดวงตาเห็นธรรม

ข้อที่ ๒ คุณค่าของวิริยะ คือความเพียรพยายามนั้นแม้ว่าประวัติความเป็นมาของนางสมุณาเทวีจะไม่ชัดเจนนักในเรื่องของความเพียรพยายาม แต่ความเพียรนั้นเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้นางได้สำเร็จเป็นพระสภากาฬมี ความเพียรพยายามนั้นเกิดขึ้นเพราะมีฉันทะ คือความพอใจแต่แรก ถ้าขาดความพอใจแล้วความเพียรจะไม่ปรากฏขึ้นเลย การการทำใด ๆ ก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติธรรม การเรียนการศึกษา อาชีพการงาน ต้องมีความเพียรพยายาม เมื่อมีความเพียรแล้วสิ่งที่ยากก็จะกลายเป็นเรื่องง่าย นี่คือนคุณค่าของวิริยะ คือความเพียร

ข้อที่ ๓ คุณค่าของจิตตะ คือเอาใจฝึกฝนและความตั้งใจอันแน่วแน่มั่นคงเป็นสมมติยอมมีพลังในการที่จะกระทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จผล และจิตใจที่ฝึกฝนดีแล้วย่อมนำมาความสงบสุขมาให้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า จิตตํ ทนตํ สุขาวทํ แปลความว่า จิตที่ฝึกดีแล้วนำมาสู่ความสุขให้ จิตตะ คือความใจฝึกฝน เป็นปัจจัยสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง ในการบรรลุธรรม การทำงาน การศึกษาเล่าเรียนก็เช่นกัน กล่าวคือ ต้องมีความตั้งใจอันแน่วแน่ สิ่งต่างก็จะสำเร็จประโยชน์ด้วยดี ชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของของจิตใจจดจ่อที่เป็นสมมติ จิตตะ คือ ความตั้งใจจดจ่อ คือการเอาใจใส่นั้นเอง ผลของการที่เอาใจใส่ในเรื่องธรรมนี้เองทำให้นางสมุณาเทวีได้บรรลุธรรม นี่คือนคุณค่าของความตั้งใจจดจ่อ ทุกอย่างสำเร็จได้ด้วยใจเรา

ข้อที่ ๔ คุณค่าของวิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญนั้น ถือได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะเป็นองค์ธรรมที่ประกอบด้วยปัญญา จักได้กล่าวถึงปัญญาในทางพระพุทธศาสนาพอได้ใจความ คือ เหตุเกิดของปัญญา ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าสิ่งทุกอย่างย่อมเกิดมาเหตุ ปัญญาเองก็เช่นเดียวกันจะต้องเกิดมาจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังพุทธภาษิตที่ว่า โยคา เว ชายะติ ภูริ แปลว่า ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ต้องมีการกระทำให้เกิดขึ้น ซึ่งเหตุที่จะให้เกิดปัญญานั้นมี ๓ ประการด้วยกันคือ สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟัง จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิดค้น และภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการอบรมฝึกฝน

ในเนื้อความนี้จะนำมาศึกษาเฉพาะเรื่อง จินตามยปัญญา หรือปัญญาเกิดจากการคิดค้น กล่าวคือ บุคคลบางคนไม่ได้ร่ำเรียนวิชาอะไรจากผู้อื่น ไม่ได้อ่านตำราหรืออ่านหนังสือใด ๆ ทั้งไม่ได้ฟังการพูดการบรรยายวิชาการจากที่ไหนมาก่อนเลย แต่บุคคลนั้นได้ทำปัญญาคความรอบรู้ของตนให้เกิดขึ้น โดยวิธีคิดหรือค้นคว้าในใจ คิดหาเหตุผลใดเรื่องหนึ่งจนเกิดปัญญารอบรู้อย่างชัดเจนในเรื่องนั้น ๆ เช่นเดียวกับนักวิทยาศาสตร์ได้ทดลองค้นพบกฎและสสารต่าง ๆ ซึ่งยังไม่มีใครพบมาก่อน หรือเกษตรกรได้คิดค้นสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ ออกมาใช้ในการเกษตร หรือแพทย์ได้คิดค้นพบเชื้อโรคชนิดใหม่พร้อมทั้งรู้วิธีการรักษาใหม่ ๆ เป็นต้น

ปัญญาชนิดนี้ พระพุทธศาสนาเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โยนิโสมนสิการ คือการกระทำไว้ในใจ โดยอุบายอันแนบคาย ได้แก่ การใช้ความคิดอย่างถูกวิธี การมองเห็นสิ่งต่าง ๆ แล้วนำมาพิจารณาพิจารณาค้นคว้าสืบหาเหตุผลในสิ่งนั้นให้ตลอดสาย หรือบางทีก็นำไปแยกแยะทำการวิเคราะห์ด้วยความคิดอย่างมีระเบียบ จนสามารถเข้าใจและเห็นแจ้งประจักษ์ในสิ่งนั้น ๆ ตามความเป็นจริง วิมังสา คือ การพิจารณาใคร่ครวญ นี้ก็เช่นกัน ทำให้เกิดผล คือการบรรลุธรรม เช่นกันกับนางสุมนาเทวี

สรุปความว่า ในการพูดถึงอารมณ์ของพระสกทาคามีนั่น ก็สามารถที่จะบรรยายว่า มีสภาพที่แตกต่างกับพระโสตาบัน คือแม้ว่าละสังโยชน์ คือกิเลสได้เหมือนพระโสตาบัน แต่ก็สามารถทำกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงได้ การที่จะได้ดวงตาเห็นธรรมของพุทธเจ้านั้น ต้องมีความพอใจในธรรมนั้น ต้องมีความเพียรพยายามในการปฏิบัติ ต้องมีความตั้งใจดีในการปฏิบัติ และต้องมีปัญญาพิจารณาใคร่ครวญในธรรมนั้น จึงจะได้ดวงตาเห็นธรรม ในการทำางาน การพัฒนาอาชีพ หรือหน้าที่ การพัฒนาจิตใจให้สูงขึ้น การศึกษาเล่าเรียนให้สำเร้่งนั้นก็เช่นกัน ต้องมีฉันทะ คือ ความพอใจเป็นองค์ประกอบแรก องค์ประกอบที่สองต้องมีวิริยะ คือความเพียรพยายาม องค์ประกอบที่สาม คือ จิตตะ ความตั้งใจและการเอาใจใส่ องค์ประกอบที่สี่ คือ วิมังสา การใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ เมื่อครบหลักธรรมอันทรงคุณค่าและเป็นบาทฐานของความสำเร็จคืออิทธิบาททั้ง ๔ ประการนี้แล้ว ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่บุคคลนั้นอย่างไม่มีเหลือวิสัย

๓.๔ คุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อการบรรลุพระอนาคามี

การบรรลุธรรมระดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี หมายถึงผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีกผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิทำได้พอประมาณในปัญญาทาสโยชน์ ๕ อย่าง คือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปัตตปรามาส กามราคะ และพยาบาทให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่าอนาคามีมรรคระดับผล เรียกว่าอนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปัตตปรามาส กามราคะ และพยาบาท ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน เมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลก บรรลุ อรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้นพระอนาคามีมี ๕^{๙๐} ประเภทคือ

๑) อันตรปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างคือเกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ ๑ พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป แต่ก็บรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันเกิดก็จะบรรลุภายใน ๑,๐๐ กัป ๒) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป ๓) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิด บรรลุภายใน ๔๐๐ กัป

๒) อุปหัจจปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) อสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

^{๙๐} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

๔) สสังขารปรินิพพาเยอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

๕) อุทธังโสโตกนิภคคามิอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่ อภินิภคภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอภินิภคภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น พระอนาคามีผู้ที่แก้กิเลสในสัทธินทรีย์ เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก้กิเลสใน วิริยินทรีย์ เกิดในชั้นอตปภาภูมิ ผู้ที่แก้กิเลสในสตินทรีย์เกิดในชั้นสุทสสาภูมิผู้ที่แก้กิเลสในสมาธิในสัทธินทรีย์เกิดในชั้นสุทสสาภูมิผู้ที่แก้กิเลสในปัญญินทรีย์เกิดในอภินิภคภูมิ

คุณธรรมของพระอนาคามี สามารถละสังโยชน์ได้ ๕ ประการ หมายถึงละตอนเป็นโสดาบัน และสกทาคามีได้ ๓ แล้ว คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สีลัพพตปรามาส พอบรรลุเป็นอนาคามีก็ละเพิ่มมาอีก ๒ ประการ คือ กามราคะ กาม แปลว่า ความใคร่ ความพอใจ ความยินดีราคะ ในกามคุณทั้ง ๕ ก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส พระอนาคามีสามารถละความพอใจในกามคุณ ๕ ได้ ปฏิฆะ สามารถตัดความโกรธได้

๓.๔ ๑ การบรรลุธรรมของวิสาขอุบาสก

มีสามภรรยาตัวอย่างคู่หนึ่ง สามีชื่อว่า วิสาขอุบาสก ภรรยาชื่อว่า อัมมทินนา^{๔๑} ในวันหนึ่งสามีไปพึ่งเทศน์จากพระพุทธเจ้าและก็ได้บรรลุเป็นพระอนาคามี สามีและภรรยานี้ ถือว่าเป็นแบบอย่างที่ดีในทางพระพุทธศาสนา เพราะว่ามันคงในพระรัตนตรัยทั้งคู่

๓.๔ ๒ จากเรื่องที่กล่าวมามีข้อพิจารณาคุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อวิสาขอุบาสกได้ดังนี้.

ข้อที่ ๑ คุณค่าของฉันทะ คือความพอใจ เป็นพื้นฐานที่ดีในการที่จะกระทำสิ่งใดให้สำเร็จผล ในคุณธรรมขั้นสูงนี้จักได้ยกบุคคลในทางพระพุทธศาสนาให้เห็นคุณค่าของหลักธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จจนสามารถได้ดวงตาเห็นธรรมนั้นพระอนาคามี คือวิสาขอุบาสก ประวัติของท่านนั้นถือเป็นแบบอย่างที่ดีในชีวิตครอบครัว เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าก็สามารถสำเร็จธรรมขั้นอนาคามีเลย แสดงถึงการมีฉันทะคือ ความพอใจในธรรมเป็นเลิศ หรือสูงกว่ากว่าพระโสดาบันและพระสกทาคามีดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั่นเอง

กล่าวย่อ ๆ ว่าเป็นธรรมที่ผู้นำไปปฏิบัติแล้วย่อมเห็นผล เพราะความมีใจรักอยากรู้ธรรมนี้ ฉันทะ คือความพอใจจึงเป็นฐานความสำเร็จทั้งในทางโลกและทางธรรม ในทางโลกนั้นดังที่ได้กล่าวมาแล้วในคุณค่าของความพอใจในสิ่งนั้น ๆ เช่นการทำงาน การศึกษาเล่าเรียน การพัฒนาสมาคมอาชีพ เหล่านี้ย่อมสำเร็จตามความประสงค์เพราะหลักธรรมของอิทธิบาท ๔ ประการในข้อที่ ๑ คือ ฉันทะ ความพอใจ กล่าวคือ ต้องมีใจรักกับสิ่งนั้นก่อน สิ่งนั้นจะสำเร็จผลเพราะมีใจรักหรือความพอใจ นายวิสาขอุบาสกคนนี้ก็เช่นกัน การมีความพอใจอย่างยิ่งยวดนี้เอง ทำให้เป็นบาทฐานแห่งการบรรลุธรรม

ข้อที่ ๒ คุณค่าของวิริยะ คือความเพียรพยายาม คนที่มีความขยันหมั่นเพียรในใจนั้น ย่อมฝ่าฟันปัญหาและอุปสรรคมา ๆ ประการได้ นักปราชญ์ทั้งหลายได้สรรเสริญบุคคลที่วิริยะ มีความขยันหมั่นเพียร แม้แต่พระพุทธเจ้าเองท่านก็มีความเพียรในการแสวงหาโมกขธรรม ในที่สุดท่านก็ได้ตรัสรู้ธรรมเป็นพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า นี้แสดงถึงคุณค่าและผลของการมีวิริยะ คือความเพียร

^{๔๑} พุ.เถร.อ.(ไทย) ๕๔/๔๑๓/๒๗-๓๓.

นั่นเอง วิสาขบูชาสัปดาห์เช่นกัน การที่ท่านจะได้ดวงตาเห็นธรรมเพราะท่านมีความพอใจคือฉันทะ ได้ไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ความเพียรก็เกิดขึ้นในจิตใจท่าน ประเด็นนี้ชี้ให้เห็นถึงการสั่งสมบุญบารมีด้วย เพราะเหตุว่า สาวกสาวิกาท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรมช้าเร็วที่แตกต่างกัน

ข้อที่ ๓ คุณค่าของจิตตะ คือความเอาใจใส่และความตั้งใจนั้น เมื่อเกิดขึ้นมีแก่บุคคลใดแล้วบุคคลนั้นจะทำการใด ๆ ย่อมสำเร็จประโยชน์เสมอ ตรงกันข้ามกับคนที่โเลเล่ไม่มั่นคงยอมทำให้ผู้นั้นทำอะไรมักล้มเหลว ถึงจะมีใจรักพากเพียรทำมาตั้งแต่ต้น แต่ถ้าขาดจิตตะ คือ ความตั้งใจจดจ่อหรือเอาใจใส่เสียแล้วการที่จะกระทำอันใดลงไป ย่อมไม่สำเร็จเพราะขาดความตั้งใจนั่นเอง นายวิสาขอุบาสกนี้ ในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า มีความตั้งใจที่ดี จิตใจจดจ่อเป็นสมาธิและมั่นคงแน่วแน่ ในที่สุดความตั้งใจนี้ก็เกิดคุณค่าและเป็นประโยชน์ ได้ดวงตาเห็นธรรมในที่สุด ในหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นเน้นในเรื่องของจิตใจเป็นสำคัญ จะได้ยกพุทธพจน์บทหนึ่งที่พระพุทธเจ้า ได้ตรัสพระคาถานี้สืบบอนุสนธิ ดุจประทับพระราชสาสน์ ซึ่งมีดินประจำไว้แล้วด้วยพระราชลัญจกรว่า มโนปุพพวกมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา มนสา เจ ปทุมฐน ภาสติ วา กรติ วา ตโตน ทุกขมเนวติ จกัว วหโต ปท. แปลว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ, ถ้าบุคคลมีใจร้าย พูดอยู่ก็ตี ทำอยู่ก็ตี, ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนั้น ดุจล้อหมุนไปตามรอยเท้าโค ผู้นำแอกไปอยู่ฉะนั้น.”^{๙๒}”ซึ่งชี้ให้เห็นคุณค่าของการมีจิตตะ คือ การตั้งใจดียอมสำเร็จประโยชน์

ข้อที่ ๔ คุณค่าของวิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญ การใช้ปัญญาสอบสวนในธรรม ในวิมังสาธรรมเป็นองค์ธรรมที่ ๔ ข้อสุดท้ายของหลักธรรมอันทรงคุณค่านี้ พุทธสุภาษิตบทหนึ่งกล่าวไว้ว่า “ปัญญา โลกสมิ ปชโชโต ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก” นี่เป็นการพิจารณาใคร่ครวญ คือใช้ปัญญาสอบสวนนั่นเอง ฉะนั้น พุทธสุภาษิตที่ว่า “ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก” จึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากแสงสว่างทั่ว ๆ ไป ทำได้เพียงแสดงภาพให้ตาเนื้อเห็นเท่านั้น แต่ปัญญานับได้ว่าเป็นแสงสว่างที่ยิ่งใหญ่เพราะสามารถส่องไปถึงจิตใจของเรา เพราะสิ่งที่ตาเนื้อเห็นอาจจะไม่ใช่ความจริง เมื่อตาใจเกิดความสว่างเท่านั้น เราจึงจะเห็นความจริงได้นี้เอง คือสาเหตุที่ทำให้ปัญญาเป็นแสงสว่างที่ยิ่งใหญ่กว่าแสงสว่างใด ๆ ในโลก วิสาขอุบาสกก็ใช้ปัญญาไต่สวนพิจารณาธรรมในขณะที่สดับฟังธรรมจากพระพุทธเจ้านี้เอง ทำให้ได้ดวงตาเห็นธรรมในที่สุด

สรุปความว่า อิทธิบาท ๔ เป็นหลักธรรมที่เป็นบาทฐานแห่งความสำเร็จ บุคคลเมื่อประกอบด้วย ฉันทะ คือ ความพอใจเป็นองค์ประกอบแรก องค์ประกอบที่สองวิริยะ คือความเพียรพยายาม องค์ประกอบที่สาม คือจิตตะ ความตั้งใจและการเอาใจใส่ องค์ประกอบที่สี่ คือวิมังสา การใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ บุคคลใดได้นำคุณธรรม ๔ อย่างนี้ไปประพฤติปฏิบัติแล้ว ย่อมประสบความสำเร็จ ในสิ่งที่ไม่เหลือวิสัยของมนุษย์ ซึ่งโดยตรงทางหมายถึงความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ที่เรียกว่า นิพพาน ส่วนเรื่องอื่นนอกนั้นไปถือว่าเป็นเรื่องพิเศษและไม่มีขอบเขตจำกัด

เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับ เรื่องนอกเหนือวิสัยธรรมดามาก เช่นเรื่องที่ว่าบุคคลอาจมีอายุยืน ถึงกัลป์ ด้วยอำนาจแห่งอิทธิบาททั้ง ๔ นี้ ซึ่งข้อนี้มิได้มีความหมายขัดกัน ในข้อที่ว่า อิทธิบาท ๔ นี้จะเป็นสิ่งที่ทำให้อายุยืนถึงปานนั้นได้หรือไม่ แต่มีปัญหายู่ว่า บุคคลนั้น ๆ จะสามารถเจริญอิทธิบาทให้มากถึงเท่านั้นได้หรือไม่ต่างหาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงถือว่าหลักเกี่ยวกับอิทธิบาทนี้ คงมีความหมายไปตามตัวหนังสือ โดยไม่ต้องมีขอบเขตจำกัดว่าอะไรบ้าง สรุปความสั้น ๆ ว่าวิสัยของบุคคล

^{๙๒} พ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

ทำให้เขาเจริญอิทธิบาทได้มากเท่าใด บุคคลนั้นย่อมได้รับผลเต็มกำลังของอิทธิบาทนั้น แม้ในสิ่งที่บางบุคคลถือว่าเป็นของเหลววิสัยโดยเฉพาะเช่น การบรรลุนิพพาน

๓.๔.๓ การบรรลุธรรมของพระลูกนกภัททิยเถระ

พระลูกนกภัททิยเถระ^{๙๓} เกิดในตระกูลมหาเศรษฐีในกรุงสาวัตถี มีชื่อเดิมว่า “ภัททิยะ” เมื่อเจริญวัยอายุมากขึ้นแต่ร่างกายของท่านไม่เจริญเติบโตตามอายุยังคงมีร่างกายเล็กต่ำเตี้ยเหมือนเด็กวัย ๑๐ ขวบ จนทั่วไปเมื่อจะจึงเรียกชื่อท่านก็จะเพิ่มคำว่า “ลูกนก” ซึ่งหมายถึงต่ำเตี้ย

ครั้งหนึ่งชาวเมืองสาวัตถี ทราบข่าวการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า ต่างก็ถือดอกไม้และของหอมเครื่องสักการะทั้งหลาย ไปเข้าเฝ้าเพื่อฟังพระธรรมเทศนา ลูกนกภัททิยะ ก็ได้ติดตามไปร่วมฟังธรรมด้วย เมื่อพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมเทศนาจบลงแล้วท่านก็เกิดศรัทธาอย่างแรงกล้า บรรณาที่จะบวชในพระพุทธศาสนา ครั้นได้อุปสมบทแล้วได้เรียนพระกรรมฐานในสำนักของพระบรมศาสดาแล้ว กราบทูลขอปลีกตัวออกไปจากหมู่คณะไปอยู่ในที่อันสงบสงัดปฏิบัติความเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล เป็นพระอริยบุคคลขั้นต้นคือพระโสดาบัน ซึ่งจะต้องเพียรศึกษาปฏิบัติให้ได้บรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นอีก

วันหนึ่ง หญิงแพศยานั่งรถมากับพราหมณ์หนุ่มคนหนึ่ง เพื่อไปเที่ยวชมมหรสพ นางผ่านมาเห็นพระเถระแล้วคงจะเห็นว่าท่านตัวเล็ก ทั้ง ๆ ที่ดูลักษณะน่าจะมีอายุมาก นางจึงหัวเราะลั่นจนมองเห็นฟันในปาก พระเถระเห็นฟันของหญิงแพศยานั้นแล้ว ถือเอานิมิตนั้นเป็นอาณมยิ์พิจารณาว่า เห็นของปฏิกุสสปรภังคะเกลียด จนได้สำเร็จเป็นพระอนาคามี

๓.๔.๔ จากเรื่องที่กล่าวมามีข้อพิจารณาคุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อพระลูกนกภัททิยเถระได้ดังนี้

ข้อที่ ๑ คุณค่าของฉันทะ คือความพึงพอใจในสิ่งนั้น ย่อมเป็นนิमितหมายที่ดึงดูดของบุคคลที่จะพัฒนาตนเอง พัฒนาอาชีพการงาน พัฒนาการศึกษเล่าเรียนก็เช่นกัน พระลูกนกภัททิยะก็เช่นกัน ท่านมีความพอใจเกิดศรัทธาเมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าครั้งแรก เมื่อท่านมีฉันทะ คือความพอใจ ท่านก็เกิดศรัทธาอย่างแรงกล้า เมื่อพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมเทศนาบรรณาที่จะบวชในพระพุทธศาสนา ถ้าไม่มีความพอใจเป็นอันดับแรกการที่คิดบรรณายากบวชนั้นคงเป็นเรื่องที่ยาก แสดงถึงผลของความมีฉันทะ คือ ความพอใจในธรรม การทำงานที่ดี การศึกษาเล่าเรียนที่ดี ถ้ามีความพอใจเป็นทุนแล้วผลออกมาก็คือพอใจในการเรียนพอใจในการทำงาน เหมือนท่านพระลูกนกภัททิยะก็เช่นกัน ท่านพอใจในธรรม คือมีฉันทะความพอใจนั่นเอง นี่คือนิเทศของคุณค่าของฉันทะและเป็นก้าวแรกของความสำเร็จ

ข้อที่ ๒ คุณค่าของวิริยะ คือความเพียรพยายาม เมื่อท่านได้บวชสมใจแล้วแล้วก็ไม่ได้นั่งนอนใจ ท่านมีวิริยะ คือความเพียร ได้เรียนพระกรรมฐานในสำนักของพระพุทธเจ้าแล้ว กราบทูลขอปลีกตัวออกไปจากหมู่คณะไปอยู่ในที่อันสงบสงัดปฏิบัติความเพียร เป็นการเริ่มลงมือปฏิบัติอย่างดีเยี่ยมเพราะท่านมีความเพียรในใจ แสดงถึงความมีวิริยะในการที่จะรู้ธรรมให้ยิ่งขึ้นไปอีก ความเพียรนั้นควรเกิดมีในสันดานของบุคคลทั้งหลาย เพราะบุคคลนั้นจะฟันฝ่าอุปสรรคทั้งหลายทั้งปวงหรือพ้น

^{๙๓} พุ.ชา.ทก.อ.(ไทย) ๕๗/๒๕๓-๒๕๔/๒๘๑-๒๘๕.

จากความทุกข์ได้ก็เพราะความเพียรพยายาม การทำงานถ้ามีความขยันแล้วงานนั้น ๆ ย่อมสำเร็จผล การศึกษาเล่าเรียนก็เช่นกันเมื่อมีความเพียรแล้วก็ย่อมสำเร็จการศึกษา ที่กล่าวมานี้คือคุณค่าของการมีวิริยะ คือความเพียร ท่านลक्षणภูภททียะก็เช่นกันผลที่ท่านได้มีความเพียรนี้เองที่เป็นปัจจัยให้ท่านได้บรรลุธรรมชั้นสูง

ข้อที่ ๓ คุณค่าของจิตตะคือเอาใจฝักใฝ่และความตั้งใจ ความเด็ดเดี่ยวจิตเจ้านั้นย่อมเป็นสมาธิแน่วในในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือจะเรียกว่า จิตตะ คือความตั้งใจจดจ่อฝักใฝ่ในสิ่งนั้นๆ ท่านลक्षणภูภททียะนั้น มีจิตที่เด็ดเดี่ยวมั่นคงใน ธรรม คือ มีอารมณ์ที่เป็นหนึ่งเดียวและเป็นสมาธิ มีจิตที่มั่นคงในการปฏิบัติธรรม ถึงแม้ว่าท่านจะมีร่างกายที่เล็กแต่จิตใจท่านนั้นตั้งมั่นในธรรม ในที่สุดความตั้งใจของท่านก็สำเร็จประโยชน์ ดังนี้ชี้ให้เห็นคุณค่าและผลที่ได้รับจากการตั้งใจจริง แม้ว่าร่างกายท่านจะไม่อ้วนวย แต่จิตใจที่มั่นคงของท่านนั้นนำมาซึ่งความสำเร็จในธรรม การทำงาน การศึกษา การพัฒนา ก็เช่นกันถ้ามีความตั้งใจดีแล้ว ความสำเร็จย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ๆ ดังที่ได้ยกพระลक्षणภูภททียะเป็นตัวอย่าง

ข้อที่ ๔ คุณค่าของวิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญด้วยปัญญา เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงทำให้ผู้ใช้ปัญญาในความหมายของอิทธิบาท ๔ ประการนี้วิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญใช้ปัญญาสอบสวนนั่นเอง พระเถระเห็นพินของหญิงแพศยานั้นแล้ว ถือเอาณิมนั้นเป็นอารมณ์ พิจารณาว่าเห็นของปฏิกุศลสกปรกน่าเกลียด การพิจารณาของท่านนั้นถือได้ว่าใช้ปัญญาใคร่ครวญ จนได้สำเร็จเป็นพระอนาคามี จักได้อธิบายความหมายของ วิมังสาคือใช้ปัญญาใคร่ครวญพอได้ใจความ ปัญญาคือความรู้ทั่ว รู้อย่างชัดเจน รู้อย่างมีเหตุผล รู้สิ่งใดควรทำและสิ่งใดควรเว้น และปัญญานี้เอง ทำให้เป็นคนรู้จักคิดก่อนทำรู้จักทำอย่างมีสติ รู้จักพิจารณาอย่างรอบคอบ และปัญญานี้เอง ทำให้ไม่โกรธ ไม่โลภ ไม่หลงมกมาย และปัญญานี้เอง ทำให้คิดเป็น คิดสร้างสรรค์ ทำเป็น และทำอย่างมีคุณภาพ รวมความแล้วก็คือ ปัญญาทำให้เกิดความสุขทั้งทางโลกและทางธรรมนั่นเอง พุทธภาษิตได้กล่าวว่า “ปัญญา สุตวินิจฉินี ปัญญา กิตติสิโลกพตฺถนี ปัญญาสทิตฺโต นโร อธิ อปิ ทุกฺขเสสุ สุขานิ วินฺทติ แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องตัดสินเรื่องที่ได้ฟังมา เป็นเหตุเจริญชื่อเสียงและความสรรเสริญรชนผู้ประกอบด้วยปัญญาในโลกนี้ แม้ในเวลาที่ดินตกทุกข์ก็ยังประสบสุขได้^{๙๔} ดังที่ได้ยกตัวอย่างแล้วชี้ให้เห็นคุณค่าของวิมังสาธรรม เหมือนท่านลक्षणภูภททียะ ได้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามี

สรุปความว่า ในหลักอิทธิบาท ๔ ประการท่านมีความพอใจในธรรมตั้งแต่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก ปรรณายากบวช เมื่อบวชแล้วท่านก็มีความเพียรปฏิบัติธรรมโดยการปลีกวิเวก ท่านมีจิตตะ คือ ความตั้งใจในการปฏิบัติธรรม พระเถระเห็นพินของหญิงแพศยานั้นแล้ว ท่านใช้วิมังสา คือปัญญาพิจารณาใคร่ครวญธรรมตามความเป็นจริงในที่สุดท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรม นอกจากนี้ท่านยังมีความสามารถพิเศษ คือปกติท่านแสดงธรรมสั่งสอนพุทธศาสนิกชนและเจรจาประกอบด้วยถ้อยคำและน้ำเสียงอันไพเราะ เป็นที่เสนาะโสตแก่ผู้ฟังทั้งหลาย อันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใสด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค จึงทรงยกย่องท่านในตำแหน่ง เอตทัคคะเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในทาง ผู้พูดเสียงไพเราะท่านพระลक्षणภูภททียะ ดำรงอายุสังขาร ช่วยกิจการพระศาสนา

^{๙๔} พุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๕๑/๔๓๕.

อยู่พอสมควร ดังที่ได้กล่าวมานี้ชี้ให้เห็นคุณค่าของหลักอิทธิบาท ๔ บุคคลใดนำไปปฏิบัติแล้วก็ย่อมสำเร็จสมประสงค์อย่างไม่เหลือวิสัยแห่งตน

๓.๕ คุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อการบรรลุพระอรหันต์

การบรรลุธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคล^{๙๕} ชั้นสูงสุดผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสนอาสวะกิเลสสามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทำสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรค เรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผล เรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นั้นนอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์นั้นมีหลายประเภทดังจะได้อธิบายและยกตัวอย่างพระสาวกของพระพุทธเจ้าที่ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์เพราะท่านใช้หลักธรรมอันทรงคุณค่าที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่าอิทธิบาท ๔ เป็นธรรมที่เป็นธรรมที่นำมาซึ่งความสำเร็จมาให้ ดังนี้

๓.๕.๑ การบรรลุพระอรหันต์ของพระอานนท์

พระอานนท์บรรลุพระอรหัตผล เหตุเกิดเมื่อครั้งนั้น ท่านพระอานนท์คิดว่า พຽນนี้เป็นวันประชุม ข้อที่เรายังเป็นเสกขบุคคล^{๙๖} อยู่จะพึงไปสู่ที่ประชุมนั้น ไม่ควรแก่เรา จึงยังราตรีเป็นส่วนมากให้ล่วงไปด้วยกายคตาสติ ในเวลาใกล้รุ่งแห่งราตรีจึงเอนกายด้วยตั้งใจว่า จักนอน แต่ศีรษะยังไม่ทันถึงหมอนและเท้ายังไม่ทันพ้นจากพื้น ในระหว่างนั้น จิตได้หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ถือมั่น ครั้งนั้นท่านพระอานนท์เป็นพระอรหันต์ได้ไปสู่ที่ประชุม ฯ

เนื้อความในคัมภีร์อธิบายว่า ท่านได้ทำความเพียรอย่างหนักเพื่อให้สำเร็จอรหัตตก่อนการทำสังคายนา แต่ก็ยังไม่สำเร็จ เพื่อน ๆ ได้ตักเตือนท่านว่า ในวันรุ่งขึ้นท่านจะต้องเข้าไปนั่งในสังฆสันนิบาตแล้ว ท่านเองเป็นพระเสกขบุคคลอยู่ ขอให้ทำความเพียร อย่าประมาท ในคืนนั้น ท่านได้เดินจงกรม กำหนดกายคตาสติ จนจบปัจจุสมย์ใกล้รุ่ง จึงลงจากที่จงกรม หมายถึงจะหยุดนอนพักผ่อนในวิหารสักครู่ก่อน เพราะท่านปรารถนาความเพียรเท่าไรก็ยังไม่สิ้นอาสวะชกัฏฐิ แต่พอเอนกายลงนอน ศีรษะยังไม่ทันถึงหมอนและเท้าทั้งสองยังไม่พ้นจากพื้น ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

๓.๕.๒ จากเรื่องดังกล่าวนี้มีข้อพิจารณาคุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อพระอานนท์ได้ดังนี้

ข้อที่ ๑ คุณค่าของฉันทะ คือความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น ท่านพระอานนท์นั้นมีฉันทะ คือความพอใจในธรรมของพระพุทธเจ้า ดังที่ได้อธิบายพอได้ใจความแล้วในชั้นพระโสดาบัน การพิจารณาธรรมในข้อนี้เป็นการชี้ให้เห็นคุณค่าของฉันทะ เมื่อบุคคลใดมีฉันทะ คือความพอใจแล้ว การปฏิบัติธรรม การศึกษาเล่าเรียน การประกอบหน้าที่การงาน ย่อมสำเร็จประโยชน์ ถ้าขาดความพอใจเสียแล้ว ทุกสิ่งอย่างก็เปล่าประโยชน์ ความพอใจนั้นถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของความสำเร็จประโยชน์ทุก

^{๙๕} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑-๔๔/๑๔๙-๑๕๖.

^{๙๖} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๖.

อย่าง ผู้ที่ประสบผลสำเร็จทั้งหลายทั้งทางโลกและทางธรรมนั้นย่อมมีฉันทะ คือความพอใจทั้งสิ้น อย่างเช่นพระอานนท์พุทธสาวกก็เช่นกัน ท่านมีความพอใจในธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า แล้วท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรมตามความประสงค์ ดังนี้ชี้ให้เห็นคุณค่าของฉันทะ คือความพอใจว่าเกิดประโยชน์สำหรับผู้นำไปปฏิบัติอย่างไม่เลือ่วิสัย

ข้อที่ ๒ คุณค่าของวิริยะ คือความเพียรพยายาม มุ่งค้ำธรรมคือวิริยะ ซึ่งก็คือ ความเพียรพยายาม การปฏิบัติธรรม การศึกษาเล่าเรียน การทำงานนั้นจะสำเร็จสมประสงค์ได้จะต้องอาศัยความเพียรพยายามเพราะว่าไม่มีสิ่งใดที่จะทำให้เกิดผลสำเร็จขึ้นมาได้ลอย ๆ โดยที่ไม่ได้ลงมือกระทำ การปฏิบัติธรรมก็ต้องอาศัยความเพียรปฏิบัติจึงจะได้ดวงตาเห็นธรรม การศึกษาเล่าเรียนก็ต้องขยันหมั่นเพียรเขียนอ่านการเรียนจึงจะสำเร็จได้ การเรียน การพัฒนา การทำงานก็เช่นเดียวกันถ้าขาดความเพียรพยายามเสียแล้วการเรียน การงานก็ไม่ก้าวหน้าการพัฒนามิเป็นผล เช่นเดียวกับกับท่านพระอานนท์ ท่านได้ทำความเพียรอย่างหนักเพื่อให้สำเร็จรหัดต์ก่อนการทำสังคายนาจนในที่สุดความเพียรของท่านก็สำเร็จประโยชน์ ดังที่ได้กล่าวมานี้ชี้ให้เห็นคุณค่าของความเพียรพยายาม

ข้อที่ ๓ คุณค่าของจิตตะ คือความเอาใจฝักใฝ่และความตั้งใจ ซึ่งก็คือการมีใจจดจ่อหรือความตั้งใจเด็ดเดี่ยวรอบคอบในการที่จะศึกษาเล่าเรียน การทำการงาน การปฏิบัติธรรมความตั้งใจนี้เป็นสิ่งสำคัญมากในการจะที่บุคคลจะประพฤติธรรม การทำงาน การศึกษาเล่าเรียนก็เช่นกัน พระอานนท์ท่านมีความตั้งใจในธรรมเป็นเลิศที่จะทำให้ตนเองได้ดวงตาเห็นธรรมชั้นสูง การศึกษาเล่าเรียน การทำการงาน ก็เช่นกันถ้าบุคคลมีใจที่จดจ่อต่อสิ่งที่เราคิดเราทำและรับผิดชอบแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการเรียนหรือการงานก็ตาม ทุกอย่างก็จะดีขึ้นไปเอง บุคคลนั้นก็จะมีความรอบรู้มากขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยใจที่จดจ่อตั้งมั่นและเฝ้าเรียนรู้ของตน เมื่อมีความรอบรู้มากขึ้นก็จะเกิดความรอบคอบตามมา เมื่อมีความรอบคอบแล้วการตัดสินใจทำอะไรก็จะเกิดความผิดพลาดน้อยตามไปด้วย ท่านตั้งใจปฏิบัติธรรม ในที่สุดท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรม เพราะมีจิตตะคือ ความตั้งใจนั่นเอง

ข้อที่ ๔ คุณค่าของวิมังสา คือการใคร่ครวญพิจารณา ในประวัติของท่านพระอานนท์นั้นท่านมีความเพียรมาก การปรับอินทรีย์ของท่านจึงไม่สม่ำเสมอ ประเด็นนี้ถ้าเปรียบการทำงาน การศึกษาเล่าเรียนก็เช่นกัน ถ้ามีความพยายามมากก็จะทำให้บุคคลนั้นไม่มีเวลาพักผ่อน มีความตั้งใจมากเกินไปจะทำให้บุคคลนั้นอ่อนล้าเพลียแรง ผลที่ตามมาก็ไม่ประสบความสำเร็จ ทุกอย่างต้องพอดีกัน กล่าวคือ มีความพอใจ คือฉันทะสม่ำเสมอ มีวิริยะคือความเพียรสม่ำเสมอ มีความตั้งใจคือจิตตะสม่ำเสมอ และมีวิมังสา คือการพิจารณาใช้ปัญญาสอบสวนสม่ำเสมอ

ท่านได้สำเร็จประโยชน์สูงสุดในทางพระพุทธศาสนา จนจบปัจจุสมัยใกล้รุ่ง จึงลงจากที่จงกรม หมายใจจะหยุดนอนพักผ่อนในวิหารสักครู่ก่อน เพราะท่านปรารถนาความเพียรเท่าไรก็ยังไม่สิ้นอาสวะชกที่ แต่พอเอนกายลงนอน ศีรษะยังไม่ทันถึงหมอนและเท้าทั้งสองยังไม่พ้นจากพื้น ในเวลาที่ท่านพักนี้เองอินทรีย์ของท่านสม่ำเสมอ เป็นการใช่วิมังสาคือการพิจารณาธรรม ปัญญาให้เกิดกับตน หลังจากปฏิบัติธรรมจนไม่ได้พักผ่อน ดังที่ได้กล่าวมานี้ชี้ให้เห็นคุณค่าในหลักธรรมของอิทธิบาท ๔ ประการที่ท่านพระอานนท์ได้นำไปปฏิบัติ ในที่สุดก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

จากที่กล่าวมาชี้ให้เห็นถึงความมีธรรมประจำใจ คือหลักอิทธิบาท ๔ ประการของท่านพระอานนท์ กล่าวคือมีฉันทะ ความพอใจในธรรมตั้งแต่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก ท่านได้ออกไปอยู่ป่าเพื่อปฏิบัติธรรม ท่านมีวิริยะ คือ ความเพียรพยายามในการปฏิบัติอย่างมากไม่ยอมหลับ ยอมนอน ประกอบกับจิตใจที่เฝ้ารู้ในธรรม คือ จิตตะ มีใจที่จดจ่อเด็ดเดี่ยวไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ

และท่านมีวิมิงสา คือการใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญในธรรมที่ปฏิบัติ จนในที่สุดท่านก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์สมความปรารถนา เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ด้วยความพอใจในธรรม มีความเพียรที่ปฏิบัติ มีความตั้งใจที่เด็ดเดี่ยวและมีปัญญาพิจารณาใคร่ครวญในธรรมที่ปฏิบัติ จนในที่สุดท่านก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์สมความปรารถนา เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ในการที่จะพัฒนาการศึกษาเล่าเรียน การพัฒนาจิตใจให้สูงรวมทั้งการที่จะพัฒนาหน้าที่การงานที่ทำอยู่ให้เจริญขึ้นก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีความพอใจในทางที่ดี มีความขยันหมั่นเพียร มีความตั้งใจจริง และมีสติปัญญาพิจารณาใคร่ครวญแล้ว ย่อมที่จะทำให้การศึกษาเล่าเรียน การยกระดับจิตใจให้สูง การประกอบกิจการงานที่ทำนั้นย่อมเจริญขึ้น พัฒนาขึ้นอย่างแน่นอนและยั่งยืน

๓.๕.๓ การบรรลุพระอรหันต์ของพระจกขุบาล

พระจกขุบาลมีเรื่องเล่าย่อ ๆ ว่า คำว่า จกขุบาล ก็แปลว่าพระที่รักษาตาของตัวเอง เนื่องจากตาของตัวเองอักเสบ แต่สุดท้ายแล้วไม่เชื่อฟังหมอเพราะเห็นแก่ธรรมะเห็นแก่สัจจะที่ตนเองได้ตั้งไว้ จนในที่สุดตาก็บอด พระจกขุบาลเถระเมื่อบวชแล้ว ในพรรษานั้นท่านตั้งใจปฏิบัติเนสัชชังคธุดงค์ ก็คืออธิฐานนั่งโดยไม่นอน แต่ด้วยแรงกรรมในอดีตที่ท่านเคยทำไว้ ปรากฏว่ากลางพรรษาเกิดเจ็บตาขึ้นมา ก็ไปหาหมอ สมัยนั้นมีหมอรักษาตาที่มีชื่อเสียงมากที่สุด ใครได้ยารักษาไป หยอตตาครั้งเดียวหาย แต่แปลกตรงที่ยานี้ให้หยอดเข้าทางจมูก พระจกขุบาลพอได้ยาไปก็ไม่ยอมนอนหยอด ท่านนั่งหยอด เมื่อนั่งหยอดยากก็ไหลออกหมด เมื่อยาหมดก็ไปบอกหมอ หมอถามว่า "พระคุณเจ้าไม่ได้หยอดยาใช่หรือไม่ ท่านก็บอกว่า "หยอด" หมอบอกว่า "ยาของกระผมหยอดครั้งเดียวก็หายแล้ว" พระจกขุบาลก็ยืนยันว่าหยอด หมอจึงถามต่อว่า "ถ้าอย่างนั้นพระคุณเจ้าได้นอนหยอดหรือเปล่า"^{๔๗}

พระจกขุบาลก็เงียบ หมอเขารู้ทันที บอกว่า "ถ้าอย่างนั้นผมขอบอกคืนการรักษา คำว่าบอกคืนการรักษา คือไม่รักษาแล้ว แล้วพระคุณเจ้าอย่าไปบอกใครว่ามารักษากับผมแล้วไม่หาย" เพราะหมอเชื่อมั่นในฝีมือมากกว่าหยอดครั้งเดียวแล้วก็หาย

พระจกขุบาลก็ต้องกลับมาตัดสินใจว่า เราจะทำลายสัจจะและความเพียรเสียด้วยการยอมละจากการธุดงค์ นอนลงแล้วยอมหยอดยาให้หายดี หรือว่าเราจะยอมสละดวงตา โดยการไม่ยอมนอนแล้วถือธุดงค์ในการนั่งต่อไป

ท่านตัดสินใจโดยพิจารณาถึงร่างกายของตน ก็คือนั่งรำพึงกับตัวเอง (รักษากาย ก็คือ ร่างกายอันเน่าเปื่อย) ไม่ได้ปรึกษากับใครหรอก นั่งคิดเอง เออเอง

ท่านตัดสินใจว่า ถ้าหากว่าได้ธรรมแล้ว แม้จะเสียดวงตาไปก็ถือว่าคุ้มค่า เพราะฉะนั้นท่านจะไม่ยอมละซึ่งคำอธิฐาน ก็ตั้งใจนั่งปฏิบัติต่อไป

ปรากฏว่าพอท่านเพียรปฏิบัติไปเรื่อย ๆ ไม่ประมาณนั่งอยู่ตลอด ยืน เดิน นั่ง ไม่ยอมให้หลังแตะพื้นปรากฏว่าต่อมาไม่นานมัจฉิยามของวันหนึ่ง ด้วยความที่ทุกอย่างมันพร้อมลงตัวก็ปรากฏว่าดวงตาของท่านก็แตก และในขณะที่ดวงตาของท่านแตกนั้นกิเลสก็แตกไปด้วย

^{๔๗} พ.ุ.อ.(ไทย) ๔๐/๑๑/๘-๓๘.

๓.๕.๔ จากเรื่องที่กล่าวแล้วมีข้อพิจารณาคุณค่าอิทธิบาท ๔ ต่อพระจกขุบาลได้ดังนี้

ข้อที่ ๑ คุณค่าของฉันทะ คือความพอใจ ท่านพระจกขุบาลนั้นมีความพอใจในธรรมที่ได้สดับฟังครั้งแรกจากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก เมื่อมีความพึงพอใจในธรรมแล้วท่านก็ปรารถนาออกบวชถือได้ว่าเป็นก้าวแรกของการเดินทางไปสู่จุดหมาย รวมถึงการทำงาน การศึกษาเล่าเรียนและการพัฒนาสัมมาอาชีวะต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีความพอใจในสิ่งนั้น ๆ แล้วการปฏิบัติธรรมการศึกษาเล่าเรียนและการทำงานก็สำเร็จไปแล้วหนึ่งก้าว เมื่อเราคิดจะทำสิ่งใด ต้องปลูกฉันทะขึ้น คือทำความพอใจรักใคร่ในนั้นก่อน ที่ท่านใช้ภาษา บาลีว่า ฉันท ชนติ (ทำความพอใจให้เกิดขึ้น) การที่จะทำเช่นนั้นได้ต้องพิจารณาให้เห็นผลได้ผลเสีย คือถ้าทำสิ่งนั้น ๆ จะเกิดผลดีอย่างไรและถ้าไม่ทำจะเกิดผลเสียอย่างไร เมื่อเห็นผลได้ผลเสียแล้วฉันทะย่อมจะเกิดขึ้น เช่นเดียวกับที่ท่านพระจกขุบาลนี้ท่านมองเห็นคุณค่าของธรรม ได้ฟังธรรมครั้งแรกเกิดความพึงพอใจปรารถนาออกบวช เป็นก้าวแรกของการที่ท่านได้ดวงตาเห็นธรรม

ข้อที่ ๒ คุณค่าของวิริยะ คือความเพียร พระจกขุบาลนั้นมีความเพียรปฏิบัติไปเรื่อย ๆ ไม่ประมาทนั่งอยู่ตลอด ยืน เดิน นั่ง ไม่ยอมให้หลังแตะพื้น คือท่านไม่ยอมหลับนอนนั่นเอง ถือว่าท่านมีความเพียรพยายามขึ้นอกุติ หมายความว่าท่านมีความเพียรมากนั่นเอง ด้วยเหตุที่ท่านมี ฉันทะ คือความพอใจเป็นทุนแล้ว ความเพียรของท่านก็เพิ่มมากขึ้น พระจกขุบาลนี้ถือว่าเป็นแบบอย่างที่ดีของการปฏิบัติธรรมรวมทั้ง การศึกษาเล่าเรียน การประกอบภาระงานและการพัฒนาต่าง ๆ ด้วย จะชี้โทษของคนถ้าขาดวิริยะ คือ จะเป็นคนอ่อนแอ หนีที่ยากลำบากไปหาแต่ที่ง่ายไม่มีทางทำอะไรสำเร็จเป็น ขึ้นเป็นอัน และนั่นก็หมายความว่า เขาจะขาดความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมการศึกษาเล่าเรียนหน้าที่การงานของตนผลร้ายอย่างหนึ่งที่จะตามมา ก็คือคนประเภทนี้จะเป็นคนที่เต็มไปด้วยความล้มเหลว ถ้าคนมีความเพียรพยายามความสำเร็จประโยชน์ย่อมเกิดแก่บุคคลนั้น อย่างเช่นพระจกขุบาลท่านนี้ก็เช่นกัน เพราะท่านมีวิริยธรรมนี้เอง ความประสงค์ของท่านจึงสำเร็จ

ข้อที่ ๓ คุณค่าของจิตตะ คือความตั้งใจจดจ่อในเรื่องนั้น ๆ ซึ่งหมายความว่า ความคิดจดจ่อหรือเอาใจใส่ฝึกฝนได้แก่ความมีจิตผูกพันจดจ่อเฝ้าเรื่องนั้น ใจอยู่กับสิ่งนั้น ไม่ปล่อยไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้วคุณค่าของความตั้งใจจดจ่อจะบังเกิดขึ้น ซึ่งในข้อธรรมของจิตตะนี้จะมีสมาธิเข้ามารวมด้วย หมายความว่าความตั้งใจจดจ่อจะทำให้เกิดสมาธินั่นเอง เมื่อบุคคลมีใจจดจ่อแล้วสมาธิก็เกิด การปฏิบัติธรรม การศึกษาเล่าเรียนรวมถึงการทำงานก็จะเกิดผล เพราะมีความตั้งใจ จิตตะคือความตั้งใจจดจ่อนี้เกิดขึ้นเพราะมี ฉันทะคือความพอใจ วิริยะคือความเพียรมาแล้ว จิตตะคือความตั้งใจจึงเกิดขึ้นเช่นกันกับท่านพระจกขุบาล เมื่อท่านบวชแล้วในพรรษานั้นท่านตั้งใจปฏิบัติเนสัชชีกังคธสูตร ก็คืออธิษฐานนั่งโดยไม่นอน ถ้าหากว่าได้ธรรมแล้ว แม้จะเสียดวงตาไปก็ถือว่าคุ้มค่า เพราะฉะนั้นท่านจะไม่ยอมละซึ่งคำอธิษฐาน แสดงถึงท่านมีจิตตะ คือความตั้งใจในธรรม ความสมหวังของท่านนั้นสำเร็จเพราะความตั้งใจ

ข้อที่ ๔ คุณค่าของวิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญจักได้อธิบายหลักธรรมที่ทรงคุณค่านี้ต่อไป วิมังสาก็คือปัญญา เป็นแสงสว่างพอใจ ถอยออกมาเทียบกับสิ่งภายนอกเสียก่อนก็ได้ บุคคลมักจะมีมโนมีเท่าสมบุรณ์ แต่ก็ยังจำเป็นต้องมีอวัยวะเครื่องเห็นอีกอย่างหนึ่งคือ ตา เวลาทำงานจะต้องอาศัยลิ้มตาดูด้วย บุคคลจึงจะรู้ว่าตัวหนังสือที่เขียนนั้นเรียบร้อยหรือไม่ และแม้มีตาแล้วในที่บางแห่งยังต้องมีแสงสว่าง ช่วยให้เห็นอีกด้วย จึงจะทำให้ไม่ผิด วิมังสาถ้าจะเปรียบก็เหมือนตาหรือเหมือนแสงสว่างนั่นเอง นอกจากช่วยให้บุคคลทำงานไม่ผิดแล้ว ยังช่วยให้เรามองเห็นลู่ทางที่จะทำงาน

การศึกษาเล่าเรียนการปฏิบัติธรรมให้ได้ผลดีขึ้นด้วย ชี้ให้เห็นความเจริญของโลกในส่วนรวมด้วยก็ได้ ในสมัยก่อนยานพาหนะอย่างดีก็มีม้า โค ช้าง เกวียน เรืออ้อเรือแจว แต่อาศัยที่มนุษย์เราใช้วิม้งสา ประกอบคือ คิดค้นเรื่อยมาจนถึงมีรถยนต์ เรือยนต์ รถไฟ เครื่องบิน ฯลฯ ที่ทุกคนเห็นอยู่ทุกวันนี้ วิวัฒนาการมาด้วยแรงวิม้งสาทั้งสิ้น และด้วยองค์ธรรมข้อแรกคือ ฉันทะความพอใจ วิริยะ ความเพียร จิตตะ ความตั้งใจจดจ่อ วิม้งสา คือปัญญาพิจารณาใคร่ครวญก็เกิดขึ้นตามมา เช่นเดียวกันกับการปฏิบัติธรรมของท่านพระจักขุบาล ต่อมาไม่นานมีฉันทะความพอใจในธรรมตั้งแต่วินัยธรรมจากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก ท่านได้ออกไปอยู่ป่าเพื่อปฏิบัติธรรม ท่านมีวิริยะ คือความเพียรพยายามในการปฏิบัติอย่างมากไม่ยอมหลับยอมนอน ประกอบกับจิตใจที่ใฝ่รู้ในธรรม คือจิตตะ มีใจที่จดจ่อเด็ดเดี่ยวไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใดๆ และท่านมีวิม้งสา คือการใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญในธรรมที่ปฏิบัติ จนในที่สุดท่านก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์สมความปรารถนา เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ด้วยความพอใจในธรรมมีความเพียรที่ปฏิบัติมีความตั้งใจที่เด็ดเดี่ยวและมีปัญญาพิจารณาใคร่ครวญนี้เอง เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ดวงตาของท่านเลียบอดทั้งสองข้าง ดังนี้ ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของหลักธรรมอันทรงคุณค่า คืออิทธิบาท ๔ ประการนี้

จากที่กล่าวมาจึงชี้ให้เห็นถึงความธรรมประจำใจ คือหลักอิทธิบาท ๔ ประการของพระจักขุบาล กล่าวคือท่านมีฉันทะ ความพอใจในธรรมตั้งแต่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก ท่านได้ออกไปอยู่ป่าเพื่อปฏิบัติธรรม ท่านมีวิริยะ คือความเพียรพยายามในการปฏิบัติอย่างมากไม่ยอมหลับยอมนอน ประกอบกับจิตใจที่ใฝ่รู้ในธรรม คือจิตตะ มีใจที่จดจ่อเด็ดเดี่ยวไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใดๆ และท่านมีวิม้งสา คือการใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญในธรรมที่ปฏิบัติ จนในที่สุดท่านก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์สมความปรารถนา เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ด้วยความพอใจในธรรมมีความเพียรที่ปฏิบัติมีความตั้งใจที่เด็ดเดี่ยวและมีปัญญาพิจารณาใคร่ครวญนี้เอง เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ดวงตาของท่านเลียบอดทั้งสองข้าง ดังนี้ ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของหลักธรรมอันทรงคุณค่า คืออิทธิบาท ๔ ประการนี้ ในการที่จะพัฒนาการศึกษาเล่าเรียน การพัฒนาจิตใจให้สูง รวมทั้งการที่จะพัฒนาหน้าที่การงานที่ทำอยู่ให้เจริญขึ้นก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีความพอใจในทางที่ดี มีความขยันหมั่นเพียร มีความตั้งใจจริง และมีสติปัญญาพิจารณาใคร่ครวญแล้ว ย่อมที่จะทำให้การศึกษาเล่าเรียน การยกระดับจิตใจให้สูง การประกอบกิจการงานที่ทำนั้นย่อมเจริญขึ้น บุคคลใดได้นำหลักธรรม คืออิทธิบาท ๔ ประการนี้ไปประพฤติปฏิบัติก็ย่อมทำให้บุคคลนั้นสำเร็จประโยชน์สมประสงค์โดยไม่เหลือวิสัยแห่งตน

คุณค่าอิทธิบาท ๔

คุณค่าอิทธิบาท ๔	คุณธรรม	พระอริยบุคคล
อิทธิบาท ๔ เป็นบาทฐานแห่งทางปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงผลคือความเป็นพระโสดาบัน	เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสัสสัพพัตราพมาสมการบรรลุธรรมในระดับนี้ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผล เรียกว่า โสดาปัตติผล	พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ประการ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสัสสัพพัตราพมาสมการได้อย่างเด็ดขาด
อิทธิบาท ๔ เป็นบาทฐานแห่งทางปฏิบัติจากพระโสดาบันเพื่อบรรลุ	เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีลทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา	พระสกทาคามี ละสังโยชน์ ๓ ประการคือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา

ถึงผลคือความเป็นพระสกิทาคามี	ทำสังโยชน ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาส ให้หมดสิ้นไป และทำ รากะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลुरुธรรมระดับนี้ ระดับ มรรคเรียกว่า สกิทาคามีมรรค ระดับผล เรียกว่า สกิทาคามีผล	และสีลัพพตปรามาสได้อย่าง เต็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิต สันดาน และทำรากะ โทสะโมหะ ให้เบาบางลง
------------------------------	--	--

ในการบรรลुरुธรรมในชั้นต่าง ๆ นั้น อธิปไตยธรรม ๔ อย่างนี้ ย่อมเนื่องสัมพันธ์กัน และแต่ละอย่าง ๆ มีหน้าที่เฉพาะของตน เป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวพันกัน กล่าวคือ เมื่อมี ฉันทะ ความยินดี ความรักในกิจหรืองานที่กระทำ ย่อมทำให้เกิด วิริยะ ความเพียรความพยายามในกิจหรืองานนั้น เมื่อมีความเพียรเกิดขึ้น จึงย่อมต้องเกิด จิตตะ ความฝักใฝ่ ความสนใจหรือเอาใจใส่ต่อสิ่งนั้น เมื่อฝึกใฝ่ใส่ใจย่อม วิมังสา สอดส่องหรือพิจารณาในสิ่งนั้นอย่างหาเหตุหาผลหรือประกอบด้วยปัญญานั้นเอง อธิปไตยจึงเป็นคุณอันพิเศษที่เกื้อหนุนให้ประสบความสำเร็จในกิจการและการปฏิบัติธรรม พระพุทธเจ้า ท่านจึงตรัสว่า เป็นบาทฐานเครื่องแห่งความสำเร็จ

คุณค่าอธิปไตย ๔	คุณธรรม	พระอริยบุคคล
อธิปไตย ๔ เป็นบาทฐานแห่งทางปฏิบัติจากพระสกิทาคามีเพื่อบรรลู่ถึงผลคือความเป็นพระอนาคามี	เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีลทำได้ พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาส กามรากะ ปฏิฆะ ให้หมดสิ้นไป ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามีผล	พระอนาคามี ละสังโยชนได้ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามรากะ และ ปฏิฆะ
อธิปไตย ๔ เป็นบาทฐานแห่งทางปฏิบัติจากพระอนาคามีเพื่อบรรลู่ถึงผลคือความเป็นพระอรหันต์	เป็นผู้หมดสนอาสวะกิเลสสามารถ ทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา แล้วสามารถ สังโยชน ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูป รากะ อรูปรากะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสนไป	พระอรหันต์สังโยชน ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูป รากะ อรูปรากะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

ความสำเร็จแห่งการปฏิบัติ ขั้นหนึ่ง ๆ นั้นเป็นคุณค่าทางอธิปไตย ๔ ที่เนื่องอยู่ในการปฏิบัติทำให้พระอริยบุคคลได้บรรลुरुธรรมในชั้นต่าง ๆ ตามลำดับจนถึงขั้นอรหัตตผลซึ่งเป็นขั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา

๑. คุณค่าของฉันทะ คือความพอใจในสิ่งนั้น ๆ ฉันทธรรมนี้ เป็นข้าศึกต่อความเบื่อหน่าย ถ้าเรามีฉันทะ คือความพอใจแล้วจะทำให้ไม่เบื่อหน่ายไม่ท้อแท้ มีกำลังต่อสู้ป้องกัน สร้างสรรค์สิ่งที่ตนรักทำให้งานและการศึกษาเล่าเรียน ที่หนักกลายเป็นสิ่งที่เบา ที่ยากก็กลายเป็นสิ่งที่ง่าย ถ้าขาดฉันทะจะทำให้ขาดกำลังใจต่อการปฏิบัติธรรม เปื่องงาน เปื่อการศึกษาเล่าเรียน ทอดทิ้งงานทอดทิ้งการเรียนหรือแม้กระทั่งการพัฒนาต่าง ๆ ให้เจริญไปข้างหน้า ก็ไม่ก้าวหน้า กลายเป็นคนจืดจางไม่ก้าวหน้าเพราะเราขาดความพอใจนั่นเอง กล่าวคือเมื่อเราคิดจะทำการสิ่งใด ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเล่าเรียน การพัฒนาจิตใจ และการทำงาน ต้องปลูกฉันทะขึ้น คือทำความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น ๆ ก่อน ที่ท่านใช้ภาษาบาลีว่า ฉนท ขนติ ทำความพอใจให้เกิดขึ้น

การที่จะทำเช่นนั้นได้ต้องพิจารณาให้เห็นผลได้ผลเสีย คือถ้าสมมุติว่า การเรียนการทำงานนั้นจะเกิดผลดีอย่างไรและถ้าไม่เรียนไม่ทำงานจะเกิดผลเสียอย่างไร เมื่อเห็นผลได้ผลเสียแล้วฉันทะย่อมจะเกิดขึ้น เมื่อความพอใจคือ ฉันทะ เกิดขึ้นแล้ว ในการศึกษาเล่าเรียน การทำงานและการพัฒนาต่าง ๆ ก็จะมีเจริญขึ้น ในหมวดธรรมทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เราก็จะสังเกตได้ว่า พระองค์ทรงแสดงผลได้ผลเสียไว้มาก เพื่อให้เกิดฉันทะแก่ผู้ปฏิบัติธรรม เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดฉันทะ คือ ความพอใจแล้วการปฏิบัติก็ได้รับผลจากการปฏิบัติ นั้นคือคุณค่าของการมีฉันทะ คือความพอใจ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

๒. คุณค่าของวิริยะ คือความขยันหมั่นเพียร เมื่อเรามีวิริยธรรม คือความขยันหมั่นเพียรแล้วจะกำจัดความเกียจคร้านในใจเราออกไปได้ ความเกียจคร้านนั้นทำให้การปฏิบัติธรรม หน้าที่การทำงาน การศึกษาเล่าเรียนและการพัฒนาต่าง ๆ ไม่ต่อเนื่องไปข้างหน้าได้คนที่ขาดวิริยะจะเป็นบุคคลที่อ่อนแอ หนีที่ยากไปหาแต่ที่ง่าย ทำอะไรไม่สำเร็จขาดความก้าวหน้าทั้งการปฏิบัติธรรมการทำงาน การศึกษาเล่าเรียนและการพัฒนาก็ค้างกลายเป็นบุคคลที่หย่อนสมรรถภาพ ความขยันหมั่นเพียรนั้นยังทำให้บุคคลได้สำเร็จประโยชน์ กล่าวคือ ความเพียรได้แก่ความอาจหาญแกล้วกล้าบากบั่น ก้าวไปสู้ไม่ย่อท้อ ไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก

เมื่อคนรู้อะไรสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนับมีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนาน เท่านั้นปีเท่านั้นเดือน บุคคลนั้นก็ไม่ต้องถอย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ ส่วนบุคคลผู้ขาดความเพียรอยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยินว่าต้องใช้เวลาเป็นปีก็หมดแรง ถอยหลัง บุคคลที่มีความเพียรเท่ากับมีแรงหนุน เวลาเรียนหนังสือทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย การพัฒนาก็เกิดขึ้น นี่คือนิยามคุณค่าของการมีวิริยะ คือความเพียร ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

๓. คุณค่าของจิตตะ คือความมีใจจดจ่อ เกิดขึ้น การที่เรามีใจจดจ่อ หมายความว่า ประคองจิตให้รับรู้ในเรื่องที่บุคคลนั้นลงมือทำนั่นเอง ความคิดจดจ่อหรือเอาใจใส่ฝึกฝนได้แก่ความมีจิตผูกพันจดจ่อเฝ้าเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้นไม่ปล่อยไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่งบุคคลผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่น ๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่น ๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องนั้นงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้นงานนั้นขลุกขจวนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรเกิดขึ้นก็ไม่สนใจเรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ ๆ บางทีก็ไม่รู้ทำจนลืมนอน ลืมกิน ลืมกิน ลืมนอน ความมีใจจดจ่อเช่นนี้ย่อมทำให้สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่มั่นคงในกิจที่ทำมีกำลังมาก เฉพาะสำหรับกิจนั้นบุคคลที่มีจิตตะ คือความตั้งใจ ทำให้ทราบความเป็นไปการปฏิบัติธรรม การศึกษาเล่าเรียนและงานอยู่เสมอ เมื่อมี

ปัญหาสามารถแก้ไขเหตุการณ์ได้ทันทั่วทั้งที่ ถ้าขาดจิตตะการปฏิบัติธรรมการศึกษาเล่าเรียนและงานที่ทำก็ไม่ก้าวไปข้างหน้าการพัฒนาก็ไม่เกิดขึ้น

บุคคลที่จะประสบความสำเร็จในการที่จะพัฒนาศึกษาเล่าเรียน การพัฒนาจิตใจให้สูงขึ้น และการพัฒนาหน้าที่การงาน ต้องมีความตั้งใจ ความตั้งใจเป็นจุดเริ่มต้นของการกระทำทุกสิ่งตั้งใจแล้วก็ต้องเดินตามความตั้งใจตั้งใจดี การกระทำดี ผลได้ก็คือดีการไม่ตั้งใจนั้นเหมือนหลักลอยไม่มีทิศทางแน่นอนเหมือนลูกโป่งลอยอยู่กลางอากาศ ไร้ทิศทางสุดแต่แต่ลมจะพาไปไหน การไม่ตั้งใจเหมือนใจไร้ทิศทาง ขาดการควบคุมสุดแต่แต่กิเลสจะพาไปสุขทุกข์ไปตามกิเลส ความตั้งใจดีเป็นสัมมาสติ เป็นสติที่ตั้งใจดีเหมือนตั้งเป้าหมาย จุดหมายที่เราจะไปเป็นการบังคับให้เราต้องกระทำดีให้เกิดประโยชน์เราตั้งใจดีจะอยู่อย่างสุขสงบ เราต้องคิดดี พุทธิ ทำดีตั้งใจที่จะคิดดี พุทธิ ทำดีรวมถึงความแน่วแน่มั่นคง และตั้งใจที่จะไม่ทำชั่วให้มัวหมอง ตั้งใจจะไม่ทำสิ่งผิด ความตั้งใจเป็นสิ่งสำคัญจะทำอะไรต้องตั้งใจเสมอตั้งใจแล้วกระทำการเกิดผล ผลได้ประทับใจ ปลื้มใจใจมีกำลังสร้างความดีให้ต่อเนื่องเป็นมงคลตั้งใจจะทำแต่สิ่งดี ให้เกิดประโยชน์มีคุณค่า

เมื่อบุคคลตั้งใจมีเมตตา เมตตาจึงเกิด ตั้งใจไม่มีเมตตา เมตตาก็คงเกิดไม่ได้ ตั้งใจจะไม่โกรธ ผลได้คือไม่โกรธตั้งใจไม่ย่อได้ ผลได้คือไม่เอาตั้งใจจะไม่ทำชั่ว ผลได้เป็นคนดีน่าเลื่อมใสตั้งใจทำดี ผลได้คือสุขใจ อารมณ์ดีมีมรรคผลตั้งใจทำการแล้วได้ผล ผลได้มั่นคงได้แบบไม่ตั้งใจ ผลได้ไม่มั่นคงเห็นความสำคัญของการตั้งใจดี ความสำเร็จทั้งหลายก็มาจากการตั้งใจทั้งนั้นความสำเร็จไม่ได้เกิดจากการบังเอิญได้ เขาให้มาตั้งใจดีในองค์มรรคเป็นสิ่งพิเศษ ขาดไม่ได้ผู้ปฏิบัติดี ไม่ลืมองค์มรรค (สัมมาสติ) ต้องมีไว้ทุกคนตั้งใจจะไปไสตบัน ทำดีทำถูก ผลได้ก็เป็นไสตบันถ้าไม่ตั้งใจไปไสตบัน ทำอย่างไรก็ไปไม่ได้ ไม่มีบังเอิญความตั้งใจมีสามระดับตั้งใจเบา ๆ ตั้งใจกลาง ๆ ตั้งใจหนักแน่นเริ่มต้นแห่งการทำดี ตั้งใจที่เบา ๆ ก็พอ เมื่อความดีมั่นคงแล้วให้ตั้งใจกลาง ๆ ความดีมีมากขึ้น ความมั่นใจมากขึ้น จงตั้งใจให้มากขึ้นการกระทำย่อมหนักแน่นไปด้วย มีผลสำเร็จมากถ้าตั้งใจไปอรหันต์ ไปนิพพานก็ย่อมได้ผลตามนั้น นี่คือนิพพานของ จิตตะ ความตั้งใจดังที่ได้กล่าวแล้ว

๔. คุณค่าของวิมังสา คือการใคร่ครวญพิจารณา ช่วยทำให้การปฏิบัติธรรมการศึกษาเล่าเรียนและการทำงานที่ทำไม่ผิดพลาด และทำให้มองเห็นลู่ทางที่จะการปฏิบัติธรรมการศึกษาเล่าเรียนและทำงานได้ดี ถ้าขาดวิมังสา คือ การใคร่ครวญพิจารณาแล้วจะทำให้การปฏิบัติธรรมการศึกษาเล่าเรียนและทำงานผิด ๆ ถูก ๆ เปลืองทุนเปลืองแรงเสียเวลาและทำให้โง่งเงา วิมังสา คือเข้าใจทำมีความรู้ความสามารถในสิ่งที่ทำ ทำด้วยความพิจารณา หมั่นตรวจสอบ มีการวางแผนวัดผล ตลอดจนหาวิธีแก้ไขปรับปรุง ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่การใช้ปัญญาพิจารณา หมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนเกินเลยบกพร่องหรือขัดข้องเป็นต้น ในกิจที่ทำ รู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง

ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนมีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไรก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่น คิดว่าผลนี้เกิดจากเหตุอะไรทำไมจึงเป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบเหล่านี้เท่านั้น ถ้าองค์ประกอบนี้ออกเสียจะเป็นอย่างนี้ ถ้าเพิ่มองค์ประกอบนี้เข้าไปแทนจะเกิดผลอย่างนี้ ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้วไม่เกิดผลอย่างที่เราคาดหมายเป็นเพราะอะไรจะแก้ไขจุดไหน การคิดหาเหตุผลและสอบสวนทดลองอย่างนี้เมื่อมีวิมังสา คือการพิจารณาใคร่ครวญแล้ว การศึกษาเล่าเรียน การพัฒนาจิตใจและการประกอบกิจการงานก็พัฒนาขึ้นเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

คุณค่าของอิทธิบาท ๔ ที่กล่าวมาแล้วนี้ จะเห็นได้ว่าฉันทะกับวิริยะเป็นหลักปฏิบัติที่ช่วยให้บุคคลมีความสามารถในการเผชิญปัญหาและอุปสรรคในการทำงานการศึกษาเล่าเรียนและการปฏิบัติธรรมได้เป็นอย่างดี โดยมีจิตตะและวิมังสา เป็นหลักปฏิบัติที่ช่วยให้การเอาชนะปัญหาและอุปสรรคในการศึกษาเล่าเรียน การยกระดับจิตใจให้สูงขึ้นและการทำงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ซึ่งในที่สุดแล้วก็จะช่วยเสริมให้บุคคลมีความสามารถในการเผชิญปัญหาและอุปสรรคมากขึ้น และประสบความสำเร็จนั่นเอง

อิทธิบาท ๔ นั้น สามารถทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติประสบความสำเร็จตามเจตารมณ์ที่ได้ตั้งไว้ กล่าวโดยสรุปแล้ว อิทธิบาท ๔ หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จหรือทางแห่งความสำเร็จมีอยู่ ๔ อย่างคือ ๑) ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น ๒) วิริยะ ความเพียรพยายามทำในสิ่งนั้น ๓) จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ๔) วิมังสา การพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น แปลให้จำง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาใจฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน อิทธิบาท ๔ ประการนี้ ท่านกำหนดเป็นหัวใจของผู้ต้องการความสำเร็จที่ต้องมีความเข้าใจ ตั้งใจ เต็มใจ และสนใจในสิ่งที่ทำนั้น ๆ โดยใช้คำย่อว่า “ฉ วิ จิ ว” เพื่อให้จำง่ายว่า “มีใจรัก พากเพียรทำ เอาใจฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน” ในอิทธิบาท ๔ ประการนี้ ฉันทะ นับว่าสำคัญที่สุดเพราะเมื่อฉันทะเกิดขึ้นแล้ว อิทธิบาทอีก ๓ ข้อย่อมเกิดตาม ดังนั้น ฉันทะจึงนับเป็นพื้นฐานนำไปสู่ความสำเร็จที่สำคัญ อิทธิบาททั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นทฤษฎีที่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงวางแนวป้องกันอันตรายไว้ให้ด้วยแล้ว ข้อสำคัญผู้ปฏิบัติจงพยายามปฏิบัติให้ครบ และปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมจะได้ผลจากการปฏิบัติ นั้น คือดีขึ้นและพัฒนาขึ้นอย่างแน่นอน